

מהדורה מדעית-דיגיטלית

הקדמה

מאת

ירון זילברשטיין

א

תוכן עניינים

ג	1. מבוא
ז	2. נוסח הפנים
ז	2.1 נוסח המשנה
ח	2.2 נוסח הירושלמי
ח	2.2.1 הקדמה
י	2.2.2 מנהיג כתב יד לידן
יב	2.2.3 סימני פיסוק
יג	2.2.4 רקע מקראי
יד	2.3 מדור תיקוני נוסח
יד	3. מדור חילופי הנוסח
טו	4. מדור המקבילות
יז	5. מדור הפירוש
יז	5.1 הקדמה
כא	5.2 מקבילות מספרות חז"ל וממקורות נוספים
כד	5.3 שימוש בריאליה תלמודית לפירוש הירושלמי
כה	5.4 שימוש בספרות הראשונים לפירוש הירושלמי
כז	6. מאפייני המהדורה הדיגיטלית
כז	6.1 הקדמה
כח	6.2 תצוגת דף ותצוגת סוגיה
ל	6.3 נוסח הפנים
ל	6.3.1 שכבות הנוסח
ל	6.3.2 רכיבי סוגיה
לב	6.4 מדור חילופי הנוסח
לב	6.5 מדור המקבילות
לג	6.6 מדור הפירוש
לג	7. אחרית דבר
לד	8. ביבליוגרפיה

1. מבוא

לחיים של יצירה הנני קורא אתכם, זאת היא הנקודה העליונה שאנחנו חייבים לשאוף אליה... אנחנו מוכרחים להרים דגל. בחיים של יצירה רוחנית, חיים של יצירת קודש, של מפעלים טובים הקרובים לנו בפינו ובלבנו, חיים המביאים ברכה ותועלת לנו ולעולם כולו... הננו נקראים לבוא בעז רוח, באמץ לבב, בזריזות ולא בעצלותים, בענות צדק ובגאון קדש גם יחד.¹

במשך דורות רבים הונח התלמוד הירושלמי בקרן זוית של עולם התורה היהודי.² ההתמקדות בלימוד התלמוד הבבלי ופרשניו לצד השיבושים שנוצרו בנוסח התלמוד הירושלמי במהלך הדורות הניעו זה את זה כבמעגל וגרמו ללומדים רבים למשוך את ידיהם מלימודו. התפיסה המקובלת של התלמוד הירושלמי כספר מוטעה ומשובש³ ואייהכרה בייחודיות של סגנון המונחים והכתיב של הירושלמי⁴ גרמו לפרשנים שונים שעסקו בו באופן ישיר או עקיף להצדיק בכך את הגהותיהם או להגיהו בהתאם ללשונו ולפרשנותו הענפה של התלמוד הבבלי,⁵ וליצור בכך שיבושים הן בנוסח התלמוד הירושלמי והן בפרשנותו. גם היקפו המדויק של הירושלמי לא היה ידוע ועורר תקוות לגילוי חלקים נוספים ממנו מזה ופעולות זיוף להשלמתו מזה.⁶

¹ הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרצאת הרב, ירושלים תרפ"א.

² "נשתבש מאליו, נתעמעם מאונס, מאונס הלב; באמת מחמת "מיעוט השגחת הלומדים בו" (רוזנטל, עיונים א, עמ' 219), וראו למשל זוסמן, שקלים, עמ' 13–14; זוסמן, מבוא, עמ' ט, הע' 7 ועוד.

³ ראו למשל אצל הראב"י (ח"ב, הלכות לולב ס"י תרעה, עמ' 382): "ובירושלמי שם משובש הלשון" (ירושלמי סוכה ג:ו, עמ' 74), בהשגת הראב"ד על הרמב"ם (מע"ש ונטע רבעי א, י): "הירושלמי שהעתיק ממנו משובש ודבריו איך יהיו מתוקנים..." (ירושלמי שביעית ב:ה, עמ' #), ברא"ש (קידושין פ"ג סי' ג'): "וראיתי בירושלמי שלי וראיתי משובש" (ירושלמי קידושין ג:א, עמ' #) ועוד. במקרים מסוימים נתפס הירושלמי כספר של "פסקים הלכה למעשה", ביחס לבבלי (אלון, תולדות, א, עמ' 24).

⁴ זוסמן, מבוא, עמ' כה. כך למשל נעשה שימוש בביטוי "לישנא קלילה" (בבלי ב"ק, ב ע"ב) כדרך להערכת נוסחאות בין התלמוד הבבלי לירושלמי ("אבא יודן – בירושלמי ואבדן לישנא קלילה" [נתוד"ה אבא יודן, בבלי יבמות קה ע"ב]), כנימוק לחוסר היכולת לקבוע את הנוסחה המדויקת בירושלמי, ראו למשל במאירי (מגן אבות, סי' כא, עמ' קלד) ועוד. ⁵ ראו להלן, הע' 96. לדיון ביקורתי בתפיסת 'כתב היד' כמשובש ביחס לסופרו הראשוני בקרב מדפיסים בראשית ימי הדפוס ראו מאיר, דפוס ראשון, עמ' 18–24.

⁶ ראו זוסמן, פרקי ירושלמי.

כך למשל לדעת ב' רטנר (רטנר, אצו"י, ר"ה, עמ' 62), העובדה שמאמרים מתוך הירושלמי השייכים למסכת ראש השנה מובאים במסכתות אחרות מלמדת שהגיע לידינו נוסח חלקי של מסכת ראש השנה בירושלמי. דעה זו אינה מקובלת במחקר כיום, כפי שהראה באריכות זוסמן, שם.

תמונה זו השתנתה לפני כמאה וחמישים שנה. בשנת 1870 הוציא הרב זכריה פרנקל (1801–1875) את ספרו 'מבוא הירושלמי' שבו ביקש להניח תשתית מדעית לפירוש הירושלמי.⁷ מחקריו של יעקב נחום אפשטיין (1878–1952) הניחו בסיס איתן ומדויק למחקר ספרות חז"ל בכלל ולמחקר התלמוד הירושלמי בפרט.⁸ 'שרידי הירושלמי' ו'גנוזי שכטר' שההדיר לוי גינצבורג (1873–1953) הניחו תשתית מרכזית לחקר הנוסח של הירושלמי,⁹ עד להוצאתם לאור של כלל עדי הנוסח לירושלמי בספר 'גנוזי ירושלמי'.¹⁰ פירושו של גינצבורג למסכת ברכות הם הבסיס לכל דיון בנוסח הירושלמי ובפרשנותה של מסכת ברכות,¹¹ ופירושו של הרב ישראל לוי (1841–1917) על ששת הפרקים הראשונים של מסכת בבא קמא נחשב לדוגמה לפירוש המחקרי הרצוי לתלמוד הירושלמי.¹²

מחקריו, פירושו והגהותיו של שאול ליברמן (1898–1983) ביססו את תחום המחקר של התלמוד הירושלמי בתחומי הנוסח, הריאליה התלמודית ובהבחנה בין סוגיות מבתי מדרש שונים בירושלמי,¹³ והניחו תשתית מקיפה לפירוש הירושלמי ובפרט בשאלת יחסי הירושלמי והתוספתא.¹⁴ לכך יש להוסיף את מחקריו של יעקב זוסמן (1931–) על כתב יד ליידין ועדי נוסח נוספים, על היקפו של התלמוד הירושלמי, על עריכתה של מסכת נזיקין ומחקרים רבים נוספים.¹⁵ גם תחום לשונות הירושלמי ומינוחיו זכו למחקרים מקיפים של משה עסיס (1942–), ליב מוסקוביץ (1955–) ואחרים.¹⁶ בתחום הלשון יש להזכיר את המחקרים בלשון חכמים ובארמית של יחזקאל קוטשר (1909–1971),¹⁷ משה בראשר (1939–),¹⁸ ושמעון שרביט (1939–),¹⁹ את המילון לניב הארמי הגלילי שהוציא מיכאל סוקולוף בשנת תשע"ז (מהדורה שלישית),²⁰ וכן מילונים לניבים נוספים של הארמית ועוד.

⁷ לאור התקדמות המחקר עלה הצורך בהוצאה לאור של מבוא מעודכן לתלמוד הירושלמי. כך למשל רצה ר"ש ליברמן להוציא מבוא לתלמוד הירושלמי (לסקירת האזכורים בעניין ראו עסיס, גליונות רש"ל א עמ' 32, הע' 66), אך הדבר לא יצא אל הפועל. לסקירה עדכנית של מחקר התלמוד הירושלמי ראו עסיס, תלמוד ירושלמי.

⁸ אפשטיין, מלנה"מ; אפשטיין, מלס"ת; אפשטיין, מלס"א; אפשטיין, מחקרים.

⁹ גינצבורג, שרי"ר; גינצבורג, גז"ש.

¹⁰ זוסמן, גנוז"י.

¹¹ גינצבורג, פו"ח, א–ד.

¹² לוי, ב"ק. ראו למשל את דברי א"א אורבך על מאפייני פירושו של ר"י לוי: "יחד עם ברור הנוסח המדויק, פירוש כל דבר קל כקשה, עמידה על המבנה והסגנון של הטקסט המתפרש... תוך הארה מדוקדקת של הטקסטים המקבילים, מבלי שהפירוש יהפוך לאוסף של חידושים ומבלי להוציאו מגדרו של פירוש על ידי אריכות יתרה" (אורבך, מחקרים, ב, עמ' 857), ראו להלן בהע' 97.

¹³ ליברמן, תש"ק, וראו להלן, הע' 93.

¹⁴ ליברמן, על הירושלמי; ליברמן, יוונית; ליברמן, תו"פ; ליברמן, מחקרים; עסיס, גליונות רש"ל ועוד.

בהקשר זה יש לציין גם לכללים בחקר הירושלמי שציין ר"ש ליברמן בחיבוריו השונים ונאספו בחלקם על ידי עסיס (עסיס, גליונות רש"ל ג עמ' 2479).

¹⁵ זוסמן, נזיקין; זוסמן, פרקי ירושלמי; זוסמן שקלים; זוסמן, מבוא ועוד.

¹⁶ עסיס, אוצר; עסיס, מקבילות; עסיס, תלמוד ירושלמי ומחקרים נוספים וכן מוסקוביץ, עיקריים; מוסקוביץ, כפלי; מוסקוביץ, תלמוד ירושלמי ועוד.

¹⁷ חלק נכבד ממחקריו כונסו לאחר פטירתו בתוך קוטשר, מחקרים.

¹⁸ בראשר, מחקרים בל"ח ועוד.

¹⁹ שרביט, פרקי מחקר ועוד.

²⁰ סוקולוף, מילון.

לצד ספרות מחקר זו העוסקת בתלמוד הירושלמי עצמו וביחס שבינו ובין חיבורים אחרים בספרות חז"ל, קיימת ספרות מחקר רבה ועשירה בתחום הריאליה התלמודית, המבקשת להיעזר בממצאים ארכיאולוגיים, בספרות היוונית-הרומית ובמקורות נוספים כדי לפרש מילים וביטויים בסוגיות הירושלמי השונות.²¹ תחום מחקרי נוסף שהלך והתפתח במאה וחמישים השנים האחרונות הוא השימוש בבוטניקה ובזואולוגיה לזיהוי צמחים ובעלי חיים ולהבנת פעולות חקלאיות.²² אציין גם למחקרים המשתמשים בחקר הגניזה הקהירית, בדגש על תחום התפילה והפיוט,²³ כדי לתאר בצורה נרחבת עולם תוכן עשיר זה בתקופתם של חכמים.

גם הנגישות לספרות הגאונים והראשונים התרחבה במהלך המאה החולפת. חלק ניכר מספרות הגאונים הארץ-ישראלית והבבלית שלא נודע בעבר הגיע לידינו דרך מחקר הגניזה הקהירית, והוא מאפשר לשלב פירושים מתקופה זו למילים ולביטויים בירושלמי.²⁴ חלק מספרות הראשונים מצוי כיום במהדורות מדויקות המתבססות על שימוש ביקורתי בכתבי יד. שימוש מדוד ומושכל בכלי זה, המתבסס על הבחנה בין הראשונים השונים ודרכם בציטוט הירושלמי,²⁵ עשוי לתרום רבות לפרשנותן של סוגיות הירושלמי. כך גם על ידי שימוש ביקורתי בספרות הענפה של האחרונים.²⁶

בהרצאתו עם פתיחת המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בשנת תרפ"ה הדגיש יעקב נחום אפשטיין את החשיבות הגדולה בהכנתן של מהדורות ביקורתיות לספרות חז"ל כשלב הכרחי לחקר ספרות זו.²⁷ במהלך השנים הוקדשו מאמצים ניכרים לההדרתם של מדרשי תנאים ומדרשי אמוראים, וכן לההדרתם של פרקים מהתלמוד הבבלי ועוד.²⁸ הפירושים המצויים במהדורות אלה

---

²¹ ראו במחקריהם של אפשטיין וליברמן שצוינו לעיל וכן שפרבר, מילון; שפרבר, תרבות; וכן בקובצי המחקרים של שפר, התלמוד הירושלמי, ובסקירת ספרות המחקר אצל גפני, הישגים, עמ' 213–215.

²² ראו למשל פליקס, חקלאות; פליקס שביעית; פליקס, עצי פרי ועוד. וראו גם את האתר הכולל את מחקריו של זהר עמר בבוטניקה ובזואולוגיה "קדמוניות הטבע והריאליה בישראל" (<https://www.zoharamar.org.il/our-special-researches/>).

²³ ראו למשל תוד"ה ורגלי החיות (בבלי חגיגה יג ע"א): "וכן היה דרכו [של הקליר – י"ז] שבכמה מקומות היה מניח שיטת הש"ס שלנו כדי לאחוז שיטת הש"ס ירושלמי"; תוד"ה נדה דם טוהר (בבלי חולין קט ע"ב): "והכל עשה [הקליר – י"ז] ע"פ הירושלמי" ועוד. ראו למשל ליברמן, מחקרים, עמ' 123–152; פליישר, תפילה; פליישר תפילות ועוד. לשימוש בסדרי העבודה כמקור מסייע לבירורי נוסח ופרשנות במשנה יומא ראו רוזנברג, כיפורים, עמ' 126–142.

²⁴ באשר לדרך שימושם של הגאונים בתלמוד הירושלמי ראו את הערתו של זוסמן, שקלים, עמ' 18 הע' 37.

²⁵ ליברמן, על הירושלמי, עמ' 44; זוסמן, אהבת צו"ר, עמ' 24, וראו למשל הכהן, פרקים (ביחס לרמב"ם); הכהן, הירושלמי בספרד (בעיקר ביחס לרי"ף גיאט); יהלום, הרמב"ן (ביחס לרמב"ן); זילברשטיין, הרי"ד (ביחס לרבי ישעיה דיטרני); ריינר, רבנו תם, עמ' 88–115 (ביחס לרבנו תם). לחשיבות בירור הגרסאות והפרשנות לירושלמי בהשגות הראב"ד ראו אורבך, מחקרים, א, עמ' 336–351 ועוד.

²⁶ ראו למשל כהן, אור שמח; זילברשטיין, הגהות הגר"א ועוד. יש להזכיר בהקשר זה גם חשיבות בירור הגרסאות המובאות בפירושי הרש"ס (ראו למשל סמואל, רש"ס; עסיס, אוצר עמ' רד–רכב ועוד), בפירוש 'מלאכת שלמה' לרבי שלמה בעדני (ליברמן, כפשוטו, עמ' כז) ועוד.

²⁷ אפשטיין, מחקרים, ב, עמ' 1; רוזנטל, עיונים ב, עמ' 466–469, עמ' 736; זוסמן, שכטר, עמ' 219. כך למשל מתאר א"א אורבך (1912–1991) את המעגל הסגור שבו היה נתון המחקר התלמודי: "המדע התלמודי החדש נתון היה בדילמה מראשיתו. הגשמת מגמותיו ומטרותיו חייב יצירת פירושים חדשים למקורות ההלכה, אבל מעשה זה היה כמעט בלתי אפשרי, כל עוד לא נחקרו במידה מספיקה הבעיות הלשוניות והפילולוגיות, כל עוד לא נבדקו כתבי היד ולא עמדו על תולדות הנוסח והשתלשלותו..." (אורבך, מחקרים, ב, עמ' 739).

²⁸ ראו את הסקירה אצל גפני, הישגים, עמ' 205–213 ובמהדורות רבות שנוספו מאז. וראו את רשימת המאגרים שצינתי להלן, הע' 76.

בצירוף ספרות מחקר עשירה על היחס שבין חיבורים אלה ובין הירושלמי הרחיבו את אופקיה של פרשנות הירושלמי.

השאיפה להוציא לאור את התלמוד הירושלמי במהדורה ביקורתית קיימת כבר למעלה ממאה וחמישים שנה,²⁹ כאשר, כדברי לוי גינצבורג, "אפילו תלמידים מתחילים יודעים שהירושלמי הנדפס [...] מלא שבושים למאות ולאלפים, עד שנוכל לאמר בלי הפרזה וגוזמא שאין בו אף עמוד אחד שלא נגעו בו לרעה ידי הסופרים והמדפיסים".³⁰ אזכיר בהקשר זה את מהדורתו של זכריה פרנקל (1801–1875), למסכתות ברכות, פאה (וינה 1874) ודמאי (ברעסלויא 1875), וכן את מהדורתו של אברהם משה לונץ (1854–1918) למסכתות ברכות, פאה, דמאי ושקלים (ירושלים 1907–1914). כמו כן במסגרת ההדרתו של כתב יד איסקוריאל (G1-3) בשנת 1983, פירשו אליעזר שמשון רוזנטל (1915–1980) ושאל ליברמן חלקים רבים ממסכתות בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא,³¹ ובשנת 2016 ההדיר מנחם כ"ץ את מסכת קידושין.³²

אבן דרך בעיסוק בנוסחו של התלמוד הירושלמי הייתה בהוצאה לאור של כתב יד ליידין (סקליגר Or. 4720, 3) במהדורת האקדמיה ללשון העברית בשנת תשס"א (מהדורה מורחבת ומתוקנת תשס"ה). מהדורה מדויקת זו לצד התקנת כתב יד ליידין באתר מאגרים של האקדמיה ללשון העברית (<https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>), הניחו תשתית טקסטואלית מדויקת לעיסוק בנוסחו של כתב יד ליידין והגהותיו.³³ הוצאת הכרך 'גנזי הירושלמי' הכולל את כלל קטעי הגניזה ועדי נוסח נוספים לירושלמי שיצא לאור בשנת תש"ף, העמידה לראשונה בידי החוקרים והלומדים את האפשרות לעמוד על מכלול עדי הנוסח של הירושלמי ועל צורות לשוניות שנתכסו ונעלמו מן העין במהלך שנות מסירתו.³⁴ זאת לצד מאגרי מידע שפותחו

²⁹ זוסמן, אהבת צו"ר, עמ' 20.

³⁰ גינצבורג, פו"ח, א, עמ' יז. יש להזכיר בהקשר זה את שאיפתו של ר"ש ליברמן בשנות הארבעים של המאה הקודמת להוציא לאור את סדר זרעים בתלמוד הירושלמי (ראו עסיס, גליונות רש"ל, א, עמ' 31–32).
ראו גם את דברי הרב שלמה גורן: "התחלתי ללמוד ירושלמי באופן רצוף, ואז ראיתי עד כמה שהתלמוד הזה מוזנח, הגרסאות משובשות והפירושים לא מוסמכים. חשבתי שיש מקום לחבר על הירושלמי ספר פירוש גדול ורחב עם רקע מדעי. כדי להבין את התלמוד הירושלמי צריך לדעת לפחות יוונית וסורית ברמה גבוהה, ואולי גם לטינית..." (הרב שלמה גורן, בעוז ותעצמות - אוטוביוגרפיה (בעריכת א' רט), תל אביב 2013, עמ' 90–91. בשנת תשכ"א הוציא הרב גורן את מהדורת "הירושלמי המפורש" על חמשת הפרקים הראשונים של מסכת ברכות, וראו את דברי רא"ש רוזנטל (רוזנטל, עיונים, ב, עמ' 397 הע' 33).

³¹ רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין.

³² אזכיר בהקשר זה גם מהדורות מדעיות לפרק שלישי במסכת מועד קטן (לייטר, משקין) ולפרק רביעי במסכת מגילה (פינצ'וק, מגילה).

³³ נאה, כ"ל.

לבעיות הקיימות בדפוס הצילום של כתב יד ליידין במהדורת קדם ראו A. van der Heide & P. Sj van Koningsveld, *The Pirated Edition of the Leyden Talmud Jerushalmi*, *Studia Rosenthaliana* 8 (1974), pp 135 ff. לסקירת

הנסיונות לעריכת "דקדקוי סופרים" לירושלמי ראו שפיגל, הגהות, עמ' 466–467.

³⁴ ראו היימנס, הצורות; מסטיי, העברית בירושלמי; נאה, קט"ג ועוד.

לאורך השנים בתחום מקבילות לירושלמי בספרות חז"ל,³⁵ מובאות הירושלמי בספרות הראשונים וכן ספרות מחקר המתייחסת לירושלמי.³⁶

ההנחה המחקרית כיום היא שקיימת הפרזת מה במצבו המשובש של הירושלמי ובחוסר העריכה המיוחס לו, ולכן יש למקד את האתגר בחקר התלמוד הירושלמי בפירושו כיצירה עצמאית וביקורת שבינו לחיבורים אחרים בספרות חז"ל.

דומה שהתקנתם של עדי הנוסח של התלמוד הירושלמי, לצד התשתית המחקרית האיתנה שהונחה בידי החוקרים במחקר התלמוד הירושלמי והתחומים המשיקים לו בדורות האחרונים, מאפשרת בשלב זה לצעוד צעד נוסף אל הכנתה של מהדורה מדעית-דיגיטלית לתלמוד הירושלמי שעיקרה הוא מדור פירוש המתבסס על ספרות המחקר הנרחבת העוסקת בירושלמי באופן ישיר או עקיף.

המהדורה המוצעת בזה כוללת מדור נוסח המתבסס על כתב יד ליידין בצירוף תיקונים מעדי נוסח נוספים, מדור עדי נוסח (כאשר קיימים כתבי יד או קטעי גניזה), מדור מקבילות בספרות חז"ל וכן פירוש העושה שימוש בהישגי המחקר התלמודי והתחומים המשיקים לו בעשרות השנים האחרונות. המהדורה שלפנינו בנויה כך שכל עמוד יכלול את מדורי עדי הנוסח, המקבילות והפירוש המתייחסים למדור הנוסח.

2. נוסח הפנים

2.1 נוסח המשנה

בתחילתו של כל פרק בכתב יד ליידין מובא פרק המשנה בשלמותו, וכך גם בחלק מכתבי היד של התלמוד הבבלי.³⁷ במהדורתי בחרתי ללכת בדרך זו. בתחילתו של כל פרק במהדורה מובא כיחידה אחת נוסח המשנה על פי כתביד קאופמן (MS A 50).³⁸ ציינתי את המחיקות והתוספות בכתביד קאופמן ועמדתי על ענייני נוסח שונים בפירוש המשנה, אך לא הצעתי נוסח ביקורתי שיטתי למשנה.

בחלוקת המשניות בתוך הפרקים אימצתי את החלוקה במהדורת המשנה עם ע"ג פירושים (דפוס וילנה תרס"ה). לצד נוסח הפרק הובא פירוש קצר שבו נכללו גם חילופי נוסח מרכזיים בנוסח המשנה. בכל מקום שבו נראה כי נוסח המשנה שעמד לפני הירושלמי אינו זהה לנוסח המצוי לפנינו, הערתי על כך במדור הפירוש.³⁹

³⁵ רשימת מקבילות בספרות חז"ל ל"ל לכל אחת ממסכתות התלמוד הירושלמי מובאת באתר 'מקבילות לירושלמי' (<https://www2.biu.ac.il/js/tl/yerushalmi/index.html>).

³⁶ כרססת זוסמן (ראו: <https://www.blogs.uni-mainz.de/fb01testimoniatalmudyerushalmi/>) וכן מאגרי מידע לתלמוד הירושלמי (<https://yerushalmidb.com/>), וראו את הסקירה אצל פינצ'וק, מאגרי מידע.

³⁷ ראו למשל וייס, המשנה, עמ' 28, הע' 6, וכן את הדיון אצל אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 908–946. יש להעיר שבכת"י אסקוריאל וכן בקטעי סבונה קטעי המשנה משולבים בתוך סוגיות התלמוד.

³⁸ כידוע, כתב יד זה נחשב ליאב טקסטי של המשנה וראו קוטשר, מחקרים, עמ' עח–קלד ובעקבותיו רבים וטובים.

³⁹ ראו למשל זילברשטיין, מפריחי יונים, ובספרות המחקר על תופעה זו, שם, עמ' 23, הע' 1.

כידוע, בנוסח הירושלמי שבכתב יד לייזן קיימות פסקאות מן המשנה המשמשות מעין כותרות לדיון התלמודי שבא אחריהן, אולם כבר רי"ן אפשטיין קבע כי "אי אפשר על כן לחשוב את הפסקאות שבירושלמי למשנה ירושלמי, מפני שברובן אינן אלא הוספות־סופרים, והרבה מאוד בטעות".⁴⁰ במקרים מסוימים קיים קושי בהבחנה בין מילים שהן חלק מרצף התלמוד לבין 'פסקה' מן המשנה,⁴¹ ולכן בחרתי להשאיר את ציוני פסקאות אלה ולצטט במדור הפירוש רק את קטע המשנה הרלוונטי לדיון הירושלמי במשנה (לדוגמה: "קטע זה נסוב על המשנה...").

2.2 נוסח הירושלמי

2.2.1 הקדמה

בשל מיעוט עדי הנוסח של הירושלמי שהגיעו לידינו ובשל מרכזיותו של כתב יד לייזן, המייצג את ענף המסירה העיקרי של התלמוד הירושלמי,⁴² נקטתי בשיטת מהדורת הטקסט המועדף (best-text edition).⁴³ נוסח המהדורה מבוסס על העתקה מדויקת של גוף הירושלמי מתוך כתב יד לייזן,⁴⁴ כאשר הכתיב הנקוט בכי"ל (ר', אמ' וכו') נשמר בדייקנות.⁴⁵ מקרים שבהם לפתיחת הקיצורים (כגון אמ' כ'אמר' או 'אמרו') יש משמעות פרשנית נידונו בחלק הפרשנות. גם במקרים שבהם נוקדו אותיות בכתב יד לייזן או באחד ממגיהיו, הבאתי ניקוד זה במדור הנוסח. בכתב יד לייזן מצויה גם חלוקה להלכות, השונה בחלק מהמקרים מהחלוקה שנעשתה בדפוס וילנה תרפ"ב. מכיוון ששילבתי במהדורה סימונים לפרקים והלכות לפי דפוס וילנה (ראו להלן, סעיף 2.2.3) וכדי למנוע איבהנות, בחרתי שלא להעתיק את מספור ההלכות בכתב יד לייזן, אלא להתייחס אליהן במידת הצורך במדור הפרשנות. בצד העליון של המהדורה נוספו גם מספרי העמודים והשורות במהדורת האקדמיה.

⁴⁰ אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 945. ראו את הדיון שם, עמ' 932–946. במקרים מסוימים נוספו פסקאות מהמשנה בידי מגיה העותק (כך למשל בירושלמי ביצה א:ה, עמ' 27, וראו מאיר, דפוס ראשון, עמ' 127). ראו גם את דברי הרש"ס, המונה בהקדמתו לפירושו לירושלמי שלושה סוגים של שיבושים בירושלמי, שאחד מהם הוא: "חיסור פסקות והלשון רצוף כולו ומטעה האדם לומר שכולו ענין אחד והם שני ענינים" (לפי כתי"י הספרייה הבריטית Or. 2822), ובהמשך דבריו הוא מצהיר: "ואערוד לפניך הגירסה המדויקת בס"ד וכל משנה ומשנה במקומה וכל פסקא ופסקא במקומה".

⁴¹ נאה, כ"ל, עמ' 592, וראו להלן בעמ' כז.

⁴² רוזנטל, עיונים, א, עמ' 219–220. עם גילוי של כתב יד אסקוריאלי, טען רא"ש רוזנטל כי כתב יד זה מייצג מסורת נוסח השונה מזו של כתב יד לייזן (רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין, עמ' יב-יח), והשוו רוזנטל, עיונים, א, עמ' 56.

⁴³ לסקירת סוגי המהדורות המדעיות השונות ראו ברודי, נוסח טקסט; מיליקובסקי, מהדורות, א; מיליקובסקי, מהדורות, ב; מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 211–212, הערות 1 ו-10. למאפייני מהדורות דיגיטליות ראו להלן בעמ' כה ואילך.

⁴⁴ ראו אליצור, הקדמה, עמ' מה. מאפייניו של כתב יד זה נסקרו ביסודיות על ידי זוסמן, מבוא.

⁴⁵ על שיטת הכתיב של הירושלמי ראו סוקולוף, קטעי ב"ר, עמ' 60–74; עסיס, אוצר, עמ' כו-קלו. דוגמה לחשיבות עניין זה אפשר לראות בדבריו של ש' נאה (נאה, שלוש הערות, עמ' 203–215) באשר להבנת המשפט: "אמ' ר' יוסי ביר' בון הדא דאת אמ' עד שלא שיקע בו ר' רוב משניות וכו'" (ירושלמי שבת טז: א, עמ' #), כמתייחס לרבי יהודה הנשיא או לרבו של החכם.

קיימים מקרים שבהם יש צורך להגמיש את מסירתו של כתב יד ליידין על בסיס עדי נוסח בכתבי יד, בקטעי גניזה,⁴⁶ בציטוט מספרות הראשונים ובמקרים נדירים על פי נוסח המקבילות.⁴⁷ לעיתים הגמשת המסירה מתבטאת בצירוף מילים או בחלוקת מילה קיימת,⁴⁸ או שניתן להביא ראיה מגוף הסוגיה עצמה על השיבוש שחל בה.⁴⁹ במקרים אלה ציינתי השלמות בסימונים < > ומחיקות בסימונים { },⁵⁰ ונימקתי במדור הפירוש מדוע יש לשלב גרסאות אלה במדור הנוסח. סקירה על תיקונים אלה, מובאת במדור תיקוני הנוסח (ראו בסעיף 2.3).

במקרים מסוימים, איכותו של קטע גניזה עולה על זו של כתב יד ליידין.⁵¹ לכאורה, במקרים מעין אלה היה ראוי לסטות מקביעת כתב יד ליידין כנוסח הפנים של המהדורה, ולקבוע קטע גניזה זה כנוסח הפנים. למרות זאת וכדי לשמור על אחידות בכתבי המהדורה באותה המסכת (ובין מסכתות שונות) בחרתי גם במקרים אלה לקבוע את כתב יד ליידין כנוסח הפנים של המהדורה, לתקן את נוסחו בהתאם לשיקולים פילולוגיים, ולהעיר על גרסאות טובות של קטע הגניזה במדור הפירוש.

בכתב יד ליידין מצויות צורות לשוניות בארמית בבליית,⁵² או צורות לשוניות משובשות בארמית גלילית. התלבטתי רבות בשאלה האם לתקן צורות אלה לצורות המקובלות בארמית גלילית, ובכך לנרמל את נוסח הירושלמי במהדורה בהתאם לניב הארמית הגלילית, האם לא לתקן צורות אלה כלל או לתקן רק מילים שיש להן עד נוסח המלמד על קיומה של צורה זו. ככלל, בחרתי לנקוט בגישה זהירה ולתקן צורות לשוניות רק במקרים ייחודיים שבהם הושגרה צורה ארמית בבליית בולטת ויש עדי נוסח המלמדים על אשגרה זו. ככלל, תיקנתי ענייני לשון במקרים שבהם הגרסה שלפנינו מקשה על הבנת העניין.

---

⁴⁶ זאת בדומה לדרכם של מהדירי מהדורת האקדמיה ללשון העברית (ראו אליצור, הקדמה, עמ' מב), וראו למשל את קביעתו של ר"ש ליברמן: "סוף דבר, כל הגהה שאינה מיוסדת על כתי"י או ציטט לא יצאה מידי השערה" (ליברמן, כפשוטו, עמ' כח). לסקירת ספרות מחקר בנושא תיקונים במהדורות מדעיות מכוח הסברה ראו מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 212 הע' 10, ולהלן בהע' 59.

⁴⁷ לחשיבות האבחנה בין הגהה על פי עדי נוסח של אותו החיבור להגהה על פי מקבילות ראו למשל ליברמן, תו"פ-נשים, עמ' 75.

⁴⁸ ראו למשל ליברמן, על הירושלמי, עמ' 8-9.

⁴⁹ כך למשל בירושלמי סוכה (א: ז, עמ' 28) מובאים המשפטים: "והא ר' ירמיה בשם רב...הא ר' יוסה הא [ר' יוסי בשם] ר' יוחנן". הצורה "הא" משמשת בירושלמי בדומה ל"גופא" בבבלי, ולכן תיקנתי את שני המשפטים באופן הבא: "ו{הא} ר' ירמיה בשם רב...הא ר' יוסה {הא [ר' יוסי] בשם} ר' יוחנן".

⁵⁰ ראו למשל את דבריו של א' שנאן (מהדורת שמו"ר, עמ' 29). וכך כותב ר"ש ליברמן במבואו לכתב יד מינכן 95 (מהדורת פקסימיליה, ירושלים תשל"א): "כל מי שדברי התלמוד קדושים בעיניו יבין שאסור ליחיד להחליט על דעת עצמו שגירסא זו או אחרת היא בודאי משובשת ולפיכך מותר להעלים אותה מעיני הקורא. מוטב לפרסם גם את הטעויות הברורות שבכת"י: הזמן והחכמה יכולים להוכיח טעויות אינן טעויות כלל...".

⁵¹ ראו למשל את דבריו של ש' נאה לגבי קטע הגניזה למסכתות ראש השנה וביצה: "כמה כתיב"ד אחרים מצטיינים גם הם בדיוק ההעתקה ושמיירת הלשון, המובהק שבהם הוא הקטע הגדול של ראש השנה וביצה. כתב"חיד הזה - הכתוב על נייר, ושאיננו מן הקדומים שבקטעים - אף עולה על כמה מן הפלימפססטים בהעתקתו המדוייקת [...]. ועדותם הנאמנה היא הקרובה ביותר ללשון התלמוד הירושלמי המקורית" (נאה, קט"ג, עמ' 768-769).

⁵² לחשיבות האבחנה בין צורות בארמית גלילית לצורות בארמית בבליית בירושלמי ראו למשל עסיס, אוצר א, עמ' ט-עא, ובמקומות רבים לאורכו של חיבור זה.

מטרתו של מדור הנוסח היא להציג את מסורת הנוסח של אביו המשוער של כתב יד ליידין ולא את הנוסח המשוער של טקסט הירושלמי המקורי.⁵³

נוסף על כך, בספרות הראשונים מובאים קטעים שונים תחת הכותרת 'ירושלמי', שאינם מצויים בנוסח כתב יד ליידין או בעדי נוסח אחרים. בחלק מהמקרים אפשר לקבוע כי מדובר בקטעי מדרש שקיבלו כותרת זו בשל שייכותם או שיוכם לספרות הארץ-ישראלית.⁵⁴ במקרים אחרים קשה לקבוע האם קטע זה שייך במקורו לסוגיית הירושלמי. גם בהנחה שקטע מסוים שהובא בספרות הראשונים שייך במקורו לתלמוד הירושלמי, במקרים רבים לא ברור היכן יש לשבצו. במהדורה זו בחרתי להביא קטעים שאפשר לראותם כחלק מהתלמוד הירושלמי במדור הפירוש ולהצביע על מיקום אפשרי שלהם בסוגיה. במקרים שבהם הזיקה לתלמוד הירושלמי קלושה הבאתי קטעים אלה בהערות השוליים של מדור הפירוש.

כמקובל במהדורות מדעיות תצוגת דף כוללת מספרי עמודים ומספור שורות רציף לכל פרק במדור זה, כדי לסייע ללומדים וללומדות באיתור מדויק של חלקי הסוגיה ביחס לשאר המדורים במהדורה. בתצוגת סוגיה, מספרי הסוגיות תופסים את מקום מספרי העמודים (ראו להלן בסעיף 6.2). מספרי השורות זהים בשתי התצוגות.

2.2.2 מנייה כתב יד ליידין

נושא מרכזי בחקר תולדות הנוסח של התלמוד הירושלמי הוא היחס שבין כתב יד ליידין ובין מגיהיו. בכתב יד זה מצויות הגהות של סופר כתב היד – רבי יחיאל בן יקותיאל ולצידם הגהות של מגיהים נוספים.⁵⁵ יעקב נחום אפשטיין חילק בין הסופר עצמו (ע) שהיה המגיה העיקרי, אחר (א), מגיה שלישי (ג) ומגיה נוסף (ד).⁵⁶

---

⁵³ ראו למשל כהנא, ספרי במדבר, א, עמ' כ. על הניסיון בעבר למצוא את "הנוסח המקורי כפי שיצא מידי המחברים והעורכים" ראו למשל רוזנטל, עיונים א, עמ' 242–243; זוסמן, נויקין, עמ' 92, הע' 160. וראו גם את ניתוחו של יי מאיר לקולופון מהדורת הירושלמי בדפוס ונציה (מאיר, דפוס ראשון, עמ' 228–229).

⁵⁴ ראו זוסמן, ספר ירושלמי.

⁵⁵ לדעת יי זוסמן, רבי יחיאל ושלושת המגיהים הנוספים פעלו בוונציה (לפני הדפסת הדפוס הראשון של הירושלמי בשנת רפ"ג), ומכאן שהם נשענו בהגהותיהם על אותם כתבי יד (זוסמן, מבוא, עמ' כג, הערות 144–145). לדיון בשאלת כתבי היד שעמדו לפני רבי יחיאל ראו פיינטוך, מסורות, עמ' 60; אליצור, ירושלמי הוריות, עמ' 2, אך "כל זמן שאין ראיה הפוכה, אין לראות בגירסת ד"ר (=כ"ל) אלא עדינוסח אחד בלבד!" (זוסמן, שקלים, עמ' 66 הע' 167).

⁵⁶ ראו אפשטיין, מחקרים, ב1, עמ' 292, הע' 2; עסיס, גליונות רש"ל, ג, עמ' 2330–2337; 2353–2358. יי אפשטיין מציין את קיומו של מגיה ב' (אפשטיין, מחקרים, ב1, עמ' 292 הע' 2), אך לא ברור מתוך דבריו מי הוא מגיה זה (עסיס, גליונות רש"ל, ג, עמ' 2356).

תיקוני רבי יחיאל נעשים "בצורה עדינה כדי שלא לקלקל את מראהו הנקי והמסודר של כתב היד" (זוסמן, מבוא, עמ' טז, הע' 73), ומתאפיינים במחיקה בנקודות מעל המילה, בסימני מחיקה עדינים (השוו למחיקת המילה "וגם" למחיקה המילה "לששים" במהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 651–652 שורות 48 ו-2), בתוספת מילה על גבי מילה קיימת בכתב עבה (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 659, שורה 16, "מיעט") וכן גירוד אות/אותיות קיימות וכתבת אות/אותיות אחרות במקומן (שם, עמ' 659 שורה 35 "למ[נ]ות"), וראו גם זוסמן, שקלים, עמ' 61. באשר למגיה העותק, מאפיין מובהק של הגהותיו הוא מחיקות בולטות של מילים (שם, עמ' 659, שורה 10, "אלא") ותוספת מילה על גבי מילה קיימת בכתב דק (שם, עמ' 659, שורה 43, "בשנת"), וראו בהערה הבאה. מכל מקום, עדיין נעשה שימוש באינטואיציות לצורך הבחנה זו, ולא על ידי מאפיינים קודיקולוגיים ברורים (ראו למשל מאיר, כ"ר, עמ' 295).

בספרות המחקר הובאו דעות שונות בשאלת זיהוים של מגיחים אלה כמו גם בשאלת האחריות שלהם לשיבושים הקיימים בירושלמי.⁵⁷ מקובל לזהות את יעקב בן חיים ו' אדוניהו כמכין עותק הדפוס.⁵⁸ באשר למגיה העותק (מגיה א'), יש הסוברים שיש לזהותו עם רבי דוד פיצקטון,⁵⁹ ויש הסוברים שיש לזהותו עם חייא מאיר.⁶⁰ דעתי נוטה לזיהוי מגיה העותק עם חייא מאיר,⁶¹ אך מכיוון

בתחום מדעי הרוח הדיגיטליים קיימים מחקרים העושים שימוש באלגוריתמים לזיהוי סוגי כתיב וקביעת מספר הסופרים שלהם ניתן לשייך כתבי יד אלה (ראו פרויקט האוסטרקונים מתל ערד, <https://english.tau.ac.il/news/Literacy-in-the-biblic-times>). אקווה שבעתיד אוכל לעשות שימוש בכלים אלה לשייך הגהות בכתב יד ליידין לרבי יחיאל ולמגיחים השונים של כתבי היד.

⁵⁷ לסקירת הגהותיו של מגיה העותק ראו אצל זוסמן, מבוא, עמ' יח, הע' 97, ולהלן בהע' 59. לסקירת הגהותיו של מגיה העותק בירושלמי שקלים ראו זוסמן, שקלים, עמ' 58–76. לסקירת השימוש בכתב יד רומי 133 (להלן: כ"ר) ככלי להגהות בכתב יד ליידין ראו מלמד, הגהות. לדיון במאפייניו של כ"ר ראו מאיר, כ"ר. לדרך שימושו של מגיה העותק בספר עין יעקב ראו מאיר, דפוס ראשון, עמ' 164–165.

⁵⁸ לדעת ליברמן, מגיה העותק היה יעקב בן חיים ו' אדוניהו (ראו ליברמן, מחקרים, עמ' 219; 238 ואילך), אך הדעה המקובלת במחקר היא שיעקב בן חיים הכין את העותק לדפוס (זוסמן, מבוא, עמ' כג, הע' 145; בניהו, מגיה הירושלמי, עמ' 36 [לדעת בניהו ניתן לשער שהסדר היה קורניליו בן ברוך אדיל קינד הנזכר בחתימת התלמוד הבבלי בסוף מסכת סופרים, שם, עמ' 34, או ר' זימלין סג"ל]). לחשיבות ההבחנה בין מגיה העותק למגיה הדפוס ראו גם שפיגל, הגהות, עמ' 206 הע' 50.

⁵⁹ ראו למשל מאיר, דפוס ראשון, עמ' 44–49, ולהלן שם (עמ' 118–173) בפרק שכותרתו "כיצד עבד דוד פיצקטון על הכנת נוסח התלמוד". לדבריו (שם, עמ' 73) הקולופון שכתב ו' אדוניהו לדרך השני של מהדורת משנה תורה (ונציה רפ"ד) מבטא ויכוח עקרוני בינו ובין פיצקטון האם ניתן להגיה כתבי יד מסברה או שמא רק מתוך כתבי יד.

⁶⁰ בניהו, מגיה הירושלמי, עמ' 37–48. זוסמן (מבוא, עמ' כג, הע' 145) מביא שתי אפשרויות אלה ולא מכריע ביניהן. בהנחה שחייא מאיר אינו מגיה העותק, מקובל לזהותו עם מגיה ג' (זוסמן, שם; מאיר, לעיל הערה 59), וראו בהערה הבאה.

⁶¹ בכרך הכולל את מסכתות מעילה, תמיד, מידות וקנינים (תלמוד בבלי, ונציה רפ"ג) כותב חייא מאיר בקולופון: "ומפיל אני תחתי לפני נותן ליעף כח אשר זכני להשלים ולחלק ולתקן ולסדר כל סדרי התלמוד הבבלי הוא יזכני כך בתלמוד הירושלמי אשר הכין אדוניהו דניאל בומבירגי יצו להדפי'...". במהדורת משנה תורה (ונציה רפ"ד) כותב יעקב בן חיים ו' אדוניהו בקולופון: "וכל אלו החיבורים מזוקקים שבעתיים, מסוקלים ממוקשי הטעיות עם עיונא סגין ונברר הסולת מתוך הסובין ע"י הרב המובהק האלוף ה"ר דוד פיצקטון יצ"ו מגיה ההעתק וע"י הצעיר מצעירי הצאן יעקב בן חיים ו' אדוניהו מגיה אח"כ בדפוס במצות השר דניאל בומבירגי מאונירש"א שנת רפ"ד לפ"ק". בסיומו של הירושלמי ונציה רפ"ג [כקביעתו של ז' פרנקל וראו את הסקירה אצל מאיר, דפוס ראשון, עמ' 100–101] כותב המגיה: "ונוכה לאלמי הי"ד הגדול עם ההגהות מימוניות והמגיד משנה והמגדל עוז והמורה מקום שמגיה האשל הגדול הרב דוד פיצקטון יצ"ו אשר כילה קוצים מן הכרם". מכאן עולה השאלה האם דבריו של חייא מאיר התממשו בהדפסת הירושלמי או שדבריו של ו' אדוניהו משקפים את המציאות שהייתה בהדפסת הירושלמי. לדעת בניהו (לעיל הערה 60), כתיבתו של מגיה העותק איננה כתיבת אשכנזית או ספרדית אלא רומאנוטיט, ויש לזהותו עם חייא מאיר שעסק קודם לכן בהכנת מהדורת הבבלי לדפוס. לדעת י' מאיר, יש לאמץ את התיאור בקולופון של משנה תורה כמשקף גם את צורת העבודה על מהדורת הירושלמי, את התיאור בקולופון הירושלמי "אשר כילה קוצים מן הכרם" כמוסב על עבודת ר"ד פיצקטון על הירושלמי, ואת דברי חייא מאיר בקולופון על המסכת האחרונה מהבבלי יש לזהות כעבודת הגהה ראשונית על הירושלמי (אולי מגיה ג') לפני עבודתו של ר"ד פיצקטון (מאיר, לעיל הע' 59).

יש להדגיש שכתבי היד של ר"ד פיצקטון ושל חייא מאיר אינם ידועים לנו ממקור אחר, ולכן לא ניתן להשוות את כתב היד של מגיה העותק על כתב יד ליידין לכתבי יד אחרים, וראו גם את הדיון בטענתו הפליאוגרפית של בניהו אצל מאיר, דפוס ראשון, עמ' 48, הע' 15.

אפשר להציע כהשערה שחייא מאיר היה מגיה העותק הראשון ובשלב כלשהוא נוצר סכסוך בינו ובין בומברג או ו' אדוניהו (ראו בניהו, מגיה הירושלמי, עמ' 48) ואת העבודה השלים ר"ד פיצקטון. סכסוך זה יכול להסביר מדוע מגיה העותק הראשון לא נזכר במפורש בסיומו של דפוס ונציה, ור"ד פיצקטון השלים את מלאכתו (וטעויותיו) של חייא מאיר ובכך "כילה קוצים" ממהדורה זו. בסיס להשערה זו יכול להיות זיהוי ודאי של מגיה ג' עם חייא מאיר או בזיהוי שתי דרכי כתיבה שונות אצל מגיה העותק, ועוד צ"ע.

שקביעה זו אינה חד־משמעית, העדפתי במהדורה זו לציין את מגיה א' כ"מגיה העותק" ותו לא ולהבחין בכך באופן ברור בינו ובין יעקב בן חיים ו' אדוניהו מגיה הדפוס.⁶² יש להוסיף שהכרונולוגי של ההגהות על כתב יד לייזן היה מגיה ג', מגיה א' ואחריו יעקב בן חיים.⁶³

בספרות המחקר קיימת הסכמה רחבה באשר לשיוכם של מרבית תיקוני הנוסח בכתב יד לייזן לרבי יחיאל הסופר ולמגיהים הנוספים, אך יש נקודות של אי־הסכמה באשר למקצתם. עברתי על סריקת כתב היד באתר "אוצר כתבי יד תלמודיים", והשוויתי את קריאתי לקריאת המהדירים במהדורת האקדמיה ללשון העברית. ככלל אני מניח, שתיקוני אותיות או חלקי מילים בכתב עדין במהלך הטקסט עצמו הם של רבי יחיאל הסופר.⁶⁴ בכל מקרה שבו דעתי שונה מדעת מתקיני מהדורת האקדמיה הבאתי במדור הפירוש גם את דעתם.

במהדורת האקדמיה בחרו המהדירים לציין בנפרד ובגודל גופן שונה את הגהות הסופר וכן את הגהותיהם של המגיהים הנוספים. כדי לא להכביד על הקורא בסימני התקנה נוספים, סימנתי תוספות של רבי יחיאל בן יקותיאל הסופר באמצעות גופן *calibri*, ואת מחיקותיו בקו על המילה (לדוגמה: "בעיבורה") ולא בסימונים גרפיים אחרים שנקטו במהדורת האקדמיה. את הגהותיו ותיקוניו של מגיה העותק (מגיה א') סימנתי באמצעות סוגריים עגולים () למחיקות ובאמצעות סוגריים מרובעים [ ] לסימון הוספות. את הגהותיהם של מגיה ג' ומגיה ד' ציינתי בדרך דומה ובציון מספרים. כפי שאפרט להלן, המהדורה הדיגיטלית מאפשרת הצגה בנפרד של שכבות נוסח אלה, לפי בחירת הלומדים והלומדות.

2.2.3 סימני פיסוק

מהדורות התלמוד הירושלמי היוצאות לאור כיום מתבססות על דפוס וילנה תרפ"ב, ולכן בחרתי להשתמש בחלוקה המופיעה בדפוס זה לפרקים ולהלכות. כדי להקל על הלומדים הוספתי שתי הפניות נוספות; מספרי עמודים ושורות, וכן סימון במרובע שחור לציון התחלה של סוגיות. השתמשתי בסימן # לציון מספרי עמודים בשאר מסכתות הירושלמי, ואלה יתעדכנו בהמשך בהתאם להתקנתן של מסכתות אלו.

הוספתי לנוסח כתב יד לייזן סימני פיסוק (נקודה, פסיק וכו'), כדי להקל על הלומדים את הבנת הסוגיה. בחרתי שלא להשתמש בסימני פיסוק שיפוטיים כגון סימני שאלה וקריאה, מכיוון שפעמים רבות הדבר נתון במחלוקת המפרשים, האם משפט זה הוא קביעה או קושיה וכדומה. דיונים אלה הובאו במדור הפרשנות. כמו כן השתמשתי במקף (-) כדי להבחין בין פסוק או חלק ממנו ובין הדרשה עליו, וראו את הפירוט בנושא זה בסעיף הבא.

⁶² המונח "מגיה הירושלמי" נראה לי כללי מדי. השוו לבניהו, מגיה הירושלמי, עמ' 25, הע' 2.

⁶³ אליצור, הקדמה, עמ' מא; מאיר, דפוס ראשון, עמ' 52–53; 101–107; עסיס, גליונות רש"ל, ג, עמ' 2356. יש לציין שהאבחנה בין מגיה ג' למגיה ד' אינה ברורה (זוסמן, מבוא, עמ' טז, הע' 75).

⁶⁴ ראו זוסמן (לעיל הע' 56).

2.2.4 רקע מקראי

בסוגיות הירושלמי מובאים פסוקים רבים. בחלק מהמקרים מובא ציטוט חלקי של הפסוק בשעה שהלימוד נדרש דווקא מהחלק שלא הובא בירושלמי, וכן מצויים מקרים שבהם נוסח הפסוק המצוטט בירושלמי אינו תואם לנוסח הפסוק שהתקבל במסורה.⁶⁵ נוסף על כך, חוסר ההיכרות של הלומדים עם הפסוקים בהקשרם המקראי יוצר קושי בהבנת הנלמד מהפסוק, ובמקרים מסוימים מקשה גם על הבנת שאר חלקי הסוגיה.

התלבטתי בשאלה כיצד להציג את הפסוקים במהדורה זו. דרך אחת היא לציין את ההפניות במדור המקבילות,⁶⁶ אך שיטה זו יוצרת ערבוביה בין הפניה למקורות מספרות חז"ל לבין פסוקים. דרך אחרת ששקלתי הייתה הבאת הפסוקים בניקוד המקובל בגוף המהדורה בצירוף מראי המקומות של הפסוקים. בדרך זו נקטו מהדירי אסתר רבה,⁶⁷ מדרש שמואל ועוד ממפעל המדרש שליך מכון שכטר למדעי היהדות.⁶⁸ היתרון בדרך זו הוא שהפסוקים, ואף מילה או צירוף מילים מהפסוק מודגשים ומובלטים בנוסח הסוגיה. החיסרון בשיטה זו הוא שבמקרים מסוימים, כפי שצינתי, קיימים הבדלים בין נוסח הפסוקים בנוסח המסורה ובין נוסח הפסוקים שהובא בירושלמי, וכן ייתכן שדרשות בירושלמי יתבססו על ניקוד פסוקים שונה מזה המצוי בידינו. נוסף על כך, לעיתים חלוקת הפסוקים בירושלמי שונה מהחלוקה המקובלת כיום.⁶⁹

לכן בחרתי לציין במדור הנוסח הפניות לפסוקים בלבד. הפניה זו תהיה בתוך סוגריים עגולות לאחר אזכור הפסוק או חלק ממנו. כך נהגתי גם בפסוקים המובאים בעדי נוסח נוספים ששולבו במדור הנוסח. הפניות אלה נועדו לסייע ללומדים להבחין בין פסוקים אלה לשאר חלקי התלמוד, גם ללא סימונם כחלק מרכיבי הסוגיה (ראו להלן בסעיף 6.3.2). במקרים שבהם נוסח הפסוקים בירושלמי שונה מנוסח הפסוקים שבנוסח המסורה הערתי על כך במדור הפרשנות.

במקרים שבהם מובאות בסוגיה מילים בודדות מפסוק או פסוק שפרשנותו תלויה בהבנת הקשרו במקרא, הבאתי את הפסוק או הפסוקים הרלוונטיים במלואם במדור הפירוש. לכך הוספתי במידת הצורך גם פרשנויות קצרות וכן הפניות לספרות מחקר בעניין. במקרים שבהם העיגון המקראי לדרשה איננו ברור כל צורכו, עשיתי מאמץ להצביע על עיגון אפשרי לדרשה זו בפסוק. כמו

⁶⁵ תופעה זו הוזכרה, בהקשר לספרות חז"ל, כבר אצל רב האי גאון: "דע שלא היו חכמים טועים בפסוק. שהרי משניותיהן, כמה טורח היו יגיעים... וכל שכן דברי תורה ומקרא. אלא שאתה צריך לעיין בכל דבר שישתפק לך כיצד עיקרו. א. אם טעות סופר הוא. ב. או שיטפא דתלמידי דתרביצאי שלא היו בקיין. ג. או דבר שנאמר בתחילה שלא בתורת פסוק" (תשובות גאונים קדמונים, סי' עח). לדיון בתופעה זו ראו רוזנטל, חילופי נוסח; כהנא, נוסח המקרא, עמ' 1–10; שפיגל, הגהות, עמ' 98 הע' 129.

לדרכו של רבי יחיאל הסופר לכתוב פסוקים מתוך הזכרון ראו פיינטוך, מסורות, עמ' 43, הע' 40; עמ' 52. יש לציין גם את השלמות הפסוקים בכתב יד ליידין של מגיה העותק (מאיר, דפוס ראשון, עמ' 137, הע' 51).

⁶⁶ כך נהג ר"ש ליברמן במהדורתו לתוספתא, וכך מקובל גם במהדורות המדעיות של 'תלמוד האיגוד' בעריכת ש"י פרידמן.

⁶⁷ ראו תבורי ועצמון, אס"ר, עמ' קל.

⁶⁸ <https://schechter.ac.il/research-center/midrash>.

⁶⁹ אפשטיין, מלס"ת, עמ' 617.

כן, במקרים שבהם יש שינויים בין נוסח הפסוק שבמסורה לבין נוסח הפסוק בירושלמי, ציינתי זאת במדור הפירוש.

מלכתחילה היה רצוי להציג בפני הלומדים במדור הפירוש את השתלשלות הנושא הנידון למן המקרא, דרך הספרות התנאית והספרות האמוראית ועד לתלמוד הירושלמי עצמו. דרך כזו תתרום רבות להבנת העניין, אך היא תחרוג ממטרותיה של מהדורה זו. לכן במקרים שבהם העניין נצרך ציינתי בקצרה גם את תלמודם של תנאים ואמוראים על פסוק זה.

2.3 מדור תיקוני נוסח

כפי שציינתי לעיל נוסח הפנים של המהדורה נקבע על פי כתב יד ליידין. המחיקות והתיקונים של סופר כתב־היד ושל המגיהים שעל גבי כתב־היד נבחנו באופן ביקורתי. את מרביתם קיבלתי ובחלקם סברתי שמן הנכון לדחות התערבויות אלה ולאמץ את הנוסח המקורי שבכתב־היד. במקרים אחרים תיקנתי את נוסח כתב יד ליידין על פי עדי נוסח אחרים, מובאות מספרות הראשונים ושיקולים הנוגעים לסגנון הירושלמי. כדי להבהיר קביעות טקסטואליות אלה, הוספתי אפראט קצר של תיקוני נוסח, הכולל רשימה של ההתערבויות בצירוף נימוקים.⁷⁰

3. מדור חילופי הנוסח

במהדורה זו ערכתי אפראט לקטעי גניזה ולעדי נוסח נוספים, כפי שהם הובאו בספר 'גנזי הירושלמי',⁷¹ המופיע במהדורה בתצוגת 'רשימה',⁷² לצד תצוגת 'טקסט מלא' המציגה את עדי הנוסח, בנוסח מלא. בשל מצבו הטקסטואלי של הירושלמי ומיעוט כתבי היד השלמים שלו, בחרתי להביא בשלב הפיתוח הנוכחי של המהדורה את מרבית חילופי הנוסח לנוסח כתב יד ליידין, למעט מקרים של קיצורים ברורים (כגון א' במקום אמ', א'ר במקום אמ' ר', שבעו' במקום שבעולם וכדומה).⁷³ בחירה זו נובעת מההבנה כי לעיתים אפשר מתוך הגרסאות השונות, גם אם חלקן מוטעות באופן מובהק, לשער מה היה הנוסח המקורי של הירושלמי.

כל אחד מעדי הנוסח של מסכת שהובאו בספר גנזי הירושלמי סומן על ידי המהדירים באות. השתמשתי באותיות אלה במדור עדי הנוסח, תוך הבאת מפתח לסימונים אלה בתחילת המהדורה. כאשר השתמשתי בקטעים אלה במדור הפירוש (כמו גם בקטעי גניזה למסכתות נוספות) השתמשתי באותיות אלה, לפי הקיצורים קג"א, קג"ב (קטע גניזה א, ב), קכ"ה (קטע כריכה ה') וכדומה.

בספרות הראשונים מובאים ציטוטים רבים מהירושלמי, וניתן לעשות בהם שימוש גם לטיפול בנוסח הירושלמי. עם זאת מכיוון שציטוטים רבים מובאים מכלי שני, בקיצורים שונים, בפרפרזות

⁷⁰ ראו כהנא, ספרי במדבר, עמ' כ.

⁷¹ לסקירת קטעי הגניזה לירושלמי ראו למשל עסיס, אוצר, עמ' קצה-קצט.

⁷² ראו להלן בעמ' כח.

⁷³ ראו את דברי רוזנטל, עיונים, א, עמ' 242-243; עיונים, ב, עמ' 501 הע' 19. והשוו לדרכו של ליברמן, תו"פ-זרעים, עמ' יג; של תבורי ועצמון, אס"ר, עמ' קלב; קיפרווסר, קה"ר עמ' קפא. לקשיים הקיימים בהצגה המקובלת של אפראט המקשים על ראיית התמונה הכוללת של חילופי הגרסאות ראו פיינטוך, מסורות, עמ' 143-170, וראו גם מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 208-209; שפיגל, הגהות, עמ' 455.

ועוד,⁷⁴ לא ראיתי לנכון להציג ציטוטים אלה כחלק ממדור עדי הנוסח, על שתי התצוגות שבו. דיונים אלה יובאו במדור הפירוש במהדורה. בכל מקרה שבו יש לדון בשאלת הנוסח, דיון זה קודם לדיון בפירוש הסוגיה. עדויות נוסח מספרות הגאונים והראשונים הבאתי במידת הצורך במדור הפירוש.

4. מדור המקבילות

במהלך השנים עמדו רבים על החיסרון הקיים במסורת הש"ס מקיפה ומלאה לירושלמי.⁷⁵ המצב בתחום זה השתפר במידה רבה ככל שנוספו מהדורות מדעיות לחיבורים בספרות חז"ל, ותרומה משמעותית בתחום זה מצויה באתר 'מקבילות לירושלמי' (<https://www.biu.ac.il/js/tl/yerushalmi/>). במהדורה זו השתמשתי ברשימות המצויות באתר זה ואליהן הוספתי מקורות נוספים מספרות חז"ל.⁷⁶ רשימת הדפוסים והמהדורות של ספרות חז"ל הובאה כחלק מהרשימה הביבליוגרפית של כל מסכת במהדורה.

נוסף על כך, לאור השפע המצוי בידינו של עדי הנוסח לחיבורים שונים בספרות חז"ל,⁷⁷ הרי שבמקרים מסוימים לא די באזכור המקבילה לירושלמי מחיבור מסוים, אלא יש לבדוק באילו עדי נוסח של חיבור זה מובאת המקבילה. במקרים שבהם המקבילה היא לעד נוסח מסוים של חיבור בספרות חז"ל, פירטתי זאת במדור המקבילות.

השיטה שנקטתי בה היא ציון המקבילות בתצוגת 'רשימה' ובתצוגת 'מקבילות מלאות',⁷⁸ לפי סדרן הכרונולוגי: ספרות תנאית ולאחריה ספרות אמוראית. מקורות ארץ-ישראליים הובאו לפני מקורות בבליים. מדרשי התנאים ומדרשי האמוראים הובאו לפי סדר החומשים וספרי הני"ך ולא לפי תיארוכם הכרונולוגי, ושאר המקבילות הובאו בהתאם לסדר המסכתות.⁷⁹ בספרות התנאים בחרתי להקדים את המשנה והתוספתא למדרשי התנאים. בכל מקרה שבו קיימת מהדורה

⁷⁴ ראו גם להלן בעמ' כג-כד.

⁷⁵ ראו למשל ליברמן, על הירושלמי עמ' 24 ואילך; עסיס, אוצר עמ' מד הע' 2.

⁷⁶ במסגרת זו אציין למקבילות הבאות (מובאות כאן לפי סדר האלפבית): אבות דרבי נתן, איכה רבה, אסתר רבה, במדבר רבה, בראשית רבה, דברים רבה, דברים רבה מהדורת ליברמן, ויקרא רבה, מגילת תענית, מדרש שמואל, מדרש תהילים, מכילתא דר"י, מכילתא דרשב"י, מסכת סופרים, מסכת שמחות, מדרש תנאים לספר דברים, משנה, סדר אליהו רבה (ראו מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 210), סדר עולם, ספרי זוטא במדבר, ספרי זוטא דברים, ספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, פרקי דרבי אליעזר, פסיקתא דרב כהנא, פסיקתא רבתי, קהלת רבה, רות רבה, שיר השירים רבה, שמות רבה, תוספתא, תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי, תנחומא ורשה, תנחומא בובר.

במידת הצורך אתייחס במדור הפירוש למובאות מן הירושלמי מספרי הליקוטים הבאים (מובאים כאן לפי סדר האלפבית): הלכות הירושלמי לרמב"ם, ספר והזהיר, ילקוט המכירי, ילקוט שמעוני, ילקוט תלמוד תורה, לקח טוב (פסיקתא רבתי), מדרש הגדול, עין יעקב (ראו לעיל בהע' 57 [לדיון בגירסאות הירושלמי בספר זה ראו ליברמן, כפשוטו, עמ' כז-כח]).

⁷⁷ ראו למשל את אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית (<https://www2.biu.ac.il/JS/tannaim/>), מאגר עדי הנוסח לתלמוד הבבלי (<https://www.lieberman-institute.com/>), המהדורה הסינופטית לעדי הנוסח של מדרש ויקרא רבה (<https://www.biu.ac.il/JS/midrash/VR/about.htm>), מהדורות סינופטיות למדרשי אמוראים נוספים (<https://schechter.ac.il/research-center/midrash/>) ועוד.

⁷⁸ ראו להלן בעמ' כח.

⁷⁹ בחרתי לנקוט בסדר אובייקטיבי זה ולא לנסות ולהכריע בין מקבילה עיקרית ובין מקבילות משניות (ראו למשל את דברי צ"מ רבינוביץ במבוא למהדורת מדרש הגדול לספר במדבר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 16).

ביקורתית של חיבור ההפניה נעשתה למהדורה זו. כאשר הסוגיה בירושלמי מצטטת באופן ברור משנה, ציינתי למשנה עצמה אך לא למקורות נוספים שבהם מוזכרת משנה זו.

במדור המקבילות הבחנתי בין שתי רמות: ברמה הראשונה מובאות מקבילות שיש להן קירבה לשונית ועניינית ברורה לקטע בירושלמי. ברמה השנייה ציינתי באמצעות המילה "ראו" מקבילות שיש להן קירבה עניינית ברורה לקטע בירושלמי.⁸⁰ מקבילות רחוקות יותר הוזכרו, במידת הצורך, במדור הפירוש. יש להזכיר גם מקרים שבהם קשה לקבוע האם המקבילה היא לתלמוד הירושלמי או לספרות ארץ-ישראלית הקרובה אליו בתכניה.⁸¹ גם במקרים שבהם יחידות מדרשיות הועתקו מחיבור אחד לחיבור שני (כגון פרשיות מפסיקתא דרב כהנא לפסיקתא רבתי), ציינתי זאת כשתי מקבילות נפרדות.

המקבילות בירושלמי צוינו לפי פרק והלכה בדפוס וילנה, שהוא הדפוס המצוי בידי הלומדים, וכן בסימן # (לדוגמה: ירושלמי יומא [ב:ג, עמ' #]). מספרי עמודים אלה יתעדכנו בהתאם להתקנת מסכתות נוספות בירושלמי.

במקרה שבו קיימת מקבילה ארוכה לקטע (כגון סוגיה מקבילה בירושלמי או במדרשי האמוראים) וכן מקבילות קצרות בחרתי לציין תחילה את המקבילה הארוכה, בצירוף מקום ההתחלה והסיום של המקבילה, ולאחר מכן את המקבילות הקצרות.

לצד הבאת המקבילות בתצוגת 'רשימה' או בתצוגת 'מקבילות מלאות', במקרים שבהם העניין נצרך להבנת הסוגיה התייחסתי להבדלים בין הירושלמי למקבילותיו בגוף הפירוש או בהערות השוליים של המהדורה, כפי שאפרט בסעיף 5.2.

---

⁸⁰ השוו למיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 210.

⁸¹ ראו מאק, במדבר רבה א, עמ' נז.

5. מדור הפירוש

5.1 הקדמה

"על שלושה דברים כל פרשנות פילולוגית:
היסטורית עומדת: על הנוסח, על הלשון, על
הקונטקסט הספרותי וההיסטורי-ריאלי
כאחד".⁸²

מטרת מדור הפירוש הוא לפרש את הסוגיות על פי אביו המשוער של כתב יד לידן,⁸³ פשט הסוגיה,⁸⁴ תפיסות הלכתיות ואחרות בנות אותו הזמן והמקום וכן הריאליה התלמודית. הפרשנות שנקטתי בה מתרחקת מאפולוגטיקה מכל סוג שהוא, כולל זו המדגישה את חשיבות הירושלמי על הבבלי.

פירוש הירושלמי מתבסס על שימוש ביקורתי בפירושיהם הישירים והעקיפים של גאונים, ראשונים, אחרונים וחוקרים למסכת.⁸⁵ בכל מקום שבו הובאה פרשנות ממקורות אלה, הבאתי מראה מקום מדויק במדור הפירוש עצמו או בהערות השוליים. הזכרתי במפורש את הפרשנים שנדפסו על הדף בדפוס וילנה תרפ"ב (קרובן העדה לפני משה) רק במקומות בעלי חשיבות מיוחדת.

במקרים רבים בירושלמי כאשר מתפרש עניין אחד מתפרש גם עניין נוסף, ולעיתים לא קיים צורך בפירוש כלל מרכיבי הסוגיה. לכן בחרתי לפרש בכל מקום רק את החלקים הדורשים פירוש מתוך ההנחה שמתוך פירושים אלה יתבררו גם שאר חלקי הסוגיה, וכן מתוך ניסיון ליצור פירוש שאינו מחליף את הלימוד והעיון בסוגיה עצמה.

יחידת היסוד של מדור זה היא המילה.⁸⁶ ראשית יש לקבוע לאיזו שפה שייכת מילה זו ומהי הוראתה המדויקת. טקסט התלמוד הירושלמי כולל רבדים שונים של השפה העברית, לצד מילים בארמית גלילית,⁸⁷ ביוונית ובלטינית. עוד בשנת תשכ"ג כתב ר"ש ליברמן כי "העבודה מרובה וקשה, כל זמן שאין לנו מחקר יסודי ומקיף בלשונם של בני א"י, במשמעותן המדויקת של המילים לכל

⁸² רוזנטל, עיונים, א, עמ' 331.

⁸³ ראו לעיל, הע' 53.

⁸⁴ כידוע, "אין לך דבר יותר קשה מלעמוד על פשוטה של סוגיה, הפשט הפשוט הוא דבר המופלא ומכוסה ביותר" (הרב וינברג, מחקרים, עמ' III).

⁸⁵ ראו אורבך, מחקרים ב עמ' 724 הע' 20.

במידת האפשר השתמשתי בדבריהם של פייטנים קדומים (ראו לעיל, הע' 23). כך גם בספרות ההלכה הארץ-ישראלית שלא פסקה גם לאחר חתימת התלמוד הירושלמי (ראו במבואו של מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, וכן אצל אפשטיין, מחקרים, בעמ' 325–367; ליברמן, מחקרים, עמ' 274–295; זוסמן, אפטוביצר, עמ' 90 ועוד).

⁸⁶ השוו לדברי י' תא-שמע הכותב שפרשנות התלמוד מתקופת הגאונים ועד לחתימת תקופת בעלי התוספות התפתחה "מפירוש המילה הבודדת אל פירוש הקטע, ממנו אל פירוש הסוגיה ואל פירוש הפרק, משם אל פירוש המסכת ועד לפירוש ההשוואתי עם החומר התלמודי במלוא היקפו..." (תא-שמע, מחקרים, ד, עמ' 6), וכן לדברי ב"י שורף בהקשר לפרשנות המקרא: "עלינו להתייחס אל צורתם הספרותית ואל עיצובם הלשוני והסגנוני של כל מרכיבי היצירה ושל היצירה בכללותה, מן המלה והביטוי ועד לפסוק, לפסקה ולפרשה השלמה" (שורף, תורת הקדושה, עמ' 12–13).

⁸⁷ ראו לעיל בהע' 52.

גיווניהן וצליליהן".⁸⁸ תיאור זה השתנה במידה רבה לאור התקדמות המחקר בתחומים אלה, אך אזהרתו העקרונית של ר"ש ליברמן היא נר לרגלי כל העוסק בפרשנותה של ספרות חז"ל בכלל ובתלמוד הירושלמי בפרט.

במילים עבריות וארמיות הבאתי את פירושיהן לפי ספרות המחקר. במילים יווניות ולטיניות הובא כתיב המילה ביוונית או בלטינית תוך הבהרת הוראתה המדויקת במילונים ובספרות המחקר.⁸⁹

השלב הפרשני הבא הוא קביעת היקפו של כל משפט בסוגיה וכן הגדרתו בתור קביעה, קושיה, תירוץ וכדומה,⁹⁰ זאת לאור העובדה שחלק ממונחי ההצעה בירושלמי הם רב'משמעיים.⁹¹ אתגרים פרשניים רבים ניצבים בשלב זה. אחד מהם הוא הקושי להפריד בין דבריו המקוריים של החכם לבין הפירושים וההרחבות שנוספו עליהם.⁹² כמו כן בחלק מהמקרים מובאים בסוגיות הירושלמי משפטים ארוכים, והאתגר הפרשני הטמון בהם הוא להבין לכמה חלקים, אם בכלל, יש לחלק משפט זה, וכיצד יש להגדיר כל חלק. מן המשפט אנסה להגדיר את היחידה הספרותית – הסוגיה, ולהפריד בין סוגיות רצופות,⁹³ כפי שאציג להלן בסעיף 6.2.

ככלל, עיקר העיסוק במדור הפירוש הוא בתחום הנוסח, מה שמכונה 'הביקורת הנמוכה'. לצד זאת, במקרים שבהם באו לידי ביטוי שאלות מתחום 'הביקורת הגבוהה', כלומר שאלות של התהוות, עריכה ותולדות המסירה, הערתי על כך בקצרה במדור הפירוש ואף בהערות השוליים.

לאורך הפירוש עשיתי מאמץ להבהיר, במקומות שבהם הדבר נדרש, מהן הנחות היסוד האמורות להביא לידי פירוש מסוים או לדחות פירוש מקובל, ולאחר מכן להציע פירוש טוב יותר.

---

⁸⁸ ליברמן, מחקרים, עמ' 45.

⁸⁹ "הרי מעשים בכל יום, מכבר ועד עכשיו, שחכמים מנחשים פתרונות לצרכי הקונטקסט שלהם על פי לשון יוני, שדימו לקלוט מן בעלי לשונות" (רוזנטל, עיונים, ב, עמ' 401).

⁹⁰ ראו למשל את דברי ש"י פרידמן הכותב בהקשר לתלמוד הבבלי כי "חלוקת הסוגיה למרכיביה, ובירור היחס ההדדי של אלה, היו בין המגמות של רבותינו מפרשי התלמוד, ובמיוחד רש"י... (פרידמן, סוגיות, עמ' 33). כך למשל, תופעה ידועה בירושלמי היא שדרכו היא לא לענות לשאלות שהתשובה עליהן ברורה לכל מעיין (גינצבורג, פ"ח, ג, עמ' 101).

⁹¹ ראו גם את דבריו של ר"ש ליברמן: "לא ראינו את פניהם של המורים והדורשים בשעה שנשאו את דבריהם. לא ראינו אם ברצינות או בכובד ראש אמרו מה שאמרו; או שמא סיפרו דברים בקריצת עין ובחיוך; אם לפנינו אמרה שנונה שחבל להשמיט אותה וקשה להבליג עליה, או דברים כבדי משקל שיצאו מן הלב..." (ליברמן, מחקרים, עמ' 331). יש לציין שבחלק מקטעי הגניזה לירושלמי מצויים סימני טעם והנגנה, וראו מסטיי, העברית בירושלמי, עמ' 157, הע' 2; עמ' 161, הע' 12; וכן אצל עסיס, אוצר, עמ' קט-קיא.

⁹² השוו לדבריו של י' זוסמן: "כל תמציתו וכל סמא דמילתא של מחקר הבבלי – הפרדת הגרעין האמוראי המקורי על מרכיביו מן הסוגיא הבבליית המאוחרת" (זוסמן, נזיקין, עמ' 106), וראו גם להלן בהע' 154.

⁹³ ראו למשל את דברי ר"ש ליברמן: "במה מתבארת העובדה שאנו מוצאים כל כך הרבה סתירות (מינייה וביה) בתלמוד הירושלמי?... התשובה היא ברורה, לדעתי. המסתדר הסמך שתי סוגיות של ישיבות שונות מבלי לציין (בדבורי ההצעה): תמן אמרין וכדומה) את המעבר מסוגיא של ישיבה אחת לסוגיא של ישיבה שניה). ובהרבה מאד מקרים הסמך את תלמוד ישיבות הדרום (קיסרין-לוד) לתלמוד ישיבות הגליל" (ליברמן, תש"ק, עמ' 23). ראו גם את דברי ג' אלון המציין ש-"הרבה 'תלמודים' נוצרו מתחילה בדורות אמוראים שנתייסדו על המשנה אף הם, אלא שנשתקעו ולא זכו להישאר לדורות" (אלון, תולדות, א, עמ' 22).

בדרך זו אני מקווה שגם הלומדים אשר יחלקו על הפירוש שהצעתי יקבלו את הנחות היסוד שבסיס פרשנותי,⁹⁴ ולהציע פירושים טובים יותר.

במדור הפירוש השתדלתי ככל האפשר לנמק את תיקוני הנוסח הנדרשים בירושלמי, ועל בסיס מה הוצעו תיקונים אלה (כתבי יד, עדויות נוסח מהראשונים,⁹⁵ מקבילות בספרות חז"ל ועוד). בחלק מהמקרים הפניתי לספרות המחקר שבה הובא תיקון זה בצירוף הנימוק לתיקון. ככלל, תיקוני נוסח הוצעו במקרים שבהם אין ביכולתו של פירוש הטקסט כפי שהוא לפנינו להציע פתרון ראוי לקשיי הסוגיה.⁹⁶ במקרה שהדבר התאפשר ניסיתי גם להסביר כיצד התהווה הנוסח המשובש, תוך שימוש בכללים פילולוגיים מקובלים (Homoioteleuton, Lectio difficilior potior ועוד).

מקרים מיוחדים בפירוש סוגיות הם כאלה שבהם עולה התחושה שפרשנויות או הגהות נקודתיות אינן פותרות את הקשיים הפרשניים בסוגיה, ועולה הצורך להציע הגהות מרחיקות לכת כגון הצעה של סוגיות שהשתלבו זו בזו, השמטה או העברה של משפטים שלמים, תוספת של משפטים ועוד. קושי זה מתעצם לאור מיעוט עדי הנוסח לסוגיות הירושלמי שלפנינו, ובמיוחד במקרים שבהם עדי הנוסח הקיימים אינם שונים מהותית מהנוסח המצוי בכתב יד לידן.

במקרים אלה הגהה נרחבת יכולה לפתור קשיים פרשניים בסוגיה, אך היא מעוררת תמיד את החשש מפני שכתוב של הסוגיה וכתובה של מעין 'ירושלמי חדש'.⁹⁷ במקרים אלה בחרתי להיצמד לאפשרויות השמרניות יותר בגוף הפירוש, אך להבהיר את הקשיים העולים מנוסח הסוגיה כמות שהוא. בהערות השוליים הצעתי במידת הצורך גם דרכים פרשניות הכרוכות בהגהות משמעותיות, תוך הסבר כיצד הצעות אלה פותרות את הקשיים שהועלו בגוף הפירוש.

⁹⁴ ראו ליברמן, כפשוטו, עמ' 314–315 ועוד.

⁹⁵ לחשיבות האבחנה בטיפול בענייני נוסח בין עדי נוסח ישירים ובין עדים משניים של מובאות בספרים אחרים ראו רוזנטל, עיונים, ב, עמ' 437 הע' 1.

⁹⁶ כך כותב הרב א' קפלן (דברי תלמוד, א, ירושלים תשי"ח, עמ' יט–כ): "הוגי התלמוד שבארצות המערב מרבים להשתמש בסוד התיקון מתוך מציאת גירסאות, יש מהם שלא זזו מלחבה, עד שבאו להעמיד את כל דרישתנו בתלמוד עליה בלבד. ויש גם בין חריפי המזרח ובקיאיו שסרו כאן קצת מן הדרך הנאות לצד שני שבדבר, הם הזניחו יותר מדאי את ענין הגירסאות. לא כך היה דרך הקודש של רבותינו הראשונים ז"ל; הם הכניסו לתוך עמקי עיונם בגופי ההלכות גם את הדיוק הגירסאי בלשון ההלכות. והרוצה בפירוש של אמת וצדק צריך לצאת בדרך זו". ראו גם את טענתו של י' זוסמן על מחברים רבים שפתחו את חיבוריהם בהדגשת שיבושיו של ירושלמי, ולכן גם התירו לעצמם להגיה בו רבות (זוסמן, מבוא, עמ' יז, הע' 89), וראו לעיל, הע' 3.

⁹⁷ כדברי ביקורתו של ר"ש ליברמן (ליברמן, תו"פ – נשים, עמ' 347, הע' 20) על עבודתו של ר"י לוי על ירושלמי ב"ק, וראו למשל את דבריו (ליברמן, כפשוטו, עמ' 498) על הסוגיה בירושלמי פסחים (ח:א, עמ' #): "...כל הסוגיה סתומה מאד ולא מצאתי דרך לפרשה לי הגהות והשלמות גדולות, והנחתי ידי ממנה", וראו עסיס, גליונות רש"ל, א, עמ' 552, הע' 386. אזכיר בהקשר זה גם את דברי מ' עסיס על ספרו של רז"ו רבינובץ, שערי תורת ארץ ישראל (ירושלים ת"ש): "ספר זה הוא ספר יקר ונכבד שאי אפשר לזוז בלעדיו בלימוד הירושלמי" (עסיס, אוצר, עמ' קכד, הע' 297), אך במקרים רבים המחבר מציע שכתוב מחדש של סוגיות הירושלמי כפתרון לבעיות שונות בסוגיות אלה.

דומה כי אחד האתגרים המרכזיים העומדים בפני פירוש לתלמוד הירושלמי הוא המודעות לשינויים שחלו בתפיסות מחשבתיות והלכתיות,⁹⁸ לתופעת המשגה ומאפייניה,⁹⁹ ועוד. כידוע, במהלך הדורות חלו שינויים מרחיקי לכת במושגים אלה. לומדים רבים רגילים להשליך את עולמם המחשבתית וההלכתית, שעיקרו בא מהתלמוד הבבלי ומהספרות ההלכתית שנתחברה על גביו, על הסוגיה שלפניהם בתלמוד הירושלמי (intentio lectoris vs intentio operis), ולהשכיח בכך 'שלום' בין התלמודים.¹⁰⁰ דומה כי אתגר משמעותי בכתיבתו של פירוש לתלמוד הירושלמי הוא שימוש בתלמוד הבבלי, כבשאר ספרות חז"ל, תוך אבחנה בין מקרים שבהם ניתן להסתייע בתלמוד הבבלי לפירוש הירושלמי ובין מקרים שבהם פירוש זה אינו הולם את המימרה והסוגיה בירושלמי.¹⁰¹

כמו כן יש לתת את הדעת לשיוך של הסבר ונימוק מאוחר לאמורא קדום, אשר נימוקיו להלכה זו אינם חופפים בהכרח לאלה המצויים בספרות מאוחרת יותר. במקרים כאלה העדפתי לנקוט דרך פרשנות מצומצמת ולא להסביר את נימוקו של חכם להלכה מסוימת, מאשר להצביע על נימוק מאוחר כשייך לאותו החכם ללא ביסוס משמעותי בספרות חז"ל. נושא נוסף שיש לתת עליו את הדעת בפירוש לסוגיות הירושלמי הוא יצירת התאמות בין דברי חכמים בסוגיה ובין שיטות שמיוחסות להם בסוגיות מקבילות. גם בשימוש בתפיסה זו יש לזכור את הדיון על היקפה של עריכת הירושלמי. רוצה לומר, ככל שהיקף זה מצומצם יותר נכון להצביע על מקורות מקבילים בין חלקי הירושלמי ולא על סתירה בין מקורות, והדברים ארוכים.

עבודתו של הפרשן שונה מזו של הלמדן. אם הלמדן מבקש את הניצוץ המקשר בין מקורות, ואת הקטנת מקורות במושגים שבכוחם להאיר את הסוגיה ולהעניק לה פנים חדשות, הרי שעל הפרשן לגלות רגישות טקסטואלית לדוברים השונים בסוגיה (Quellenforschung).¹⁰² במקרים רבים אבחנות דקות ומרתקות שופכות אור חדש על סוגיות, אך לא בהכרח אותו אור הוא אורן של הסוגיות עצמן, והמושגים החדשים המוצעים כלל לא עמדו בבסיס חשיבתם של התנאים והאמוראים.

אתגר נוסף שניצב במדור הפירוש הוא החלוקה הרצויה בין חומר שיובא בגוף הפירוש ובין חומר שיובא בהערות השוליים. בהערות אלו הובאו לא רק הסימוכין לספרות המחקר, אלא גם הרחבות הרלוונטיות לדעתי לפירוש הסוגיה אך אינן הכרחיות להבנתה. במקרה שבו מדובר בהפניה קצרה, כגון למילון וכדומה, הבאתי את ההפניה בגוף מדור הפירוש.

⁹⁸ על תופעה זו בספרות חז"ל עמדו רבים, וראו למשל גילת, פרקים.

⁹⁹ לדיון בתופעת המשגה בספרות חז"ל ראו מוסקוביץ, חשיבה. כידוע, במקרים רבים דווקא הירושלמי נאמן להגדרות קדומות של מושגים והלכות, מכיוון שבארץ ישראל המסורות התנאיות היו ידועות והמשיכו להשפיע, ואילו בבבל היו צמודים יותר לנוסח המילולי של המשנה (ראו למשל פרידמן, לתלמוד, עמ' 61).

¹⁰⁰ גינצבורג, פו"ח, א, עמ' מז.

¹⁰¹ לצורך להבחין בין שיטת "בני ארץ-ישראל" ובין "בני בבל" ראו רוזנטל, עיונים, א, עמ' 328.

¹⁰² ראו למשל את דברי הרב י"י ויינברג: "אך באחת צריכים אמנם להודות: הפלפול עבר את הגבולים המוצבים לו על פי טבעו. לא הסתפק בזה להעלות ולברר את תוכן הרעיונות שבשקלא וטריא התלמודי, ולציין את קשרי המושגים והתפתחותם אלא נכנס לשדה שאינו שלו ושאי אפשר להשתמש בו שם, כגון פירוש מילים, באור מגולות שבסגנון, סתירות שבטופס וכדומה. פה צריכים להשתמש בדרכי חקירה אחרות לגמרי, כאלה שבדוקות ומנוסות הן גם במדע הזולת. אמנם נחוצים לזה חנוך בלשני וחוש בקורתי. גם ידיעות בעתיקות הן תנאי קודם..." (הרב ויינברג, לפרקים, עמ' תכ).

רי"ן אפשטיין קבע בתחילת ספרו 'מבוא לנוסח המשנה' את ההבחנה היסודית בין "חילופי נוסחאות" (varianten) כחילופים הנובעים מטעויות במסירתו של הספר, ובין "חילופי לשונות" (versionen) שהם כעיבוד של ספר ידוע בידי תנא אחר, כגון ביחס שבין חיבורים שונים בספרות חז"ל.¹⁰³ השימוש במונחים אלה, מסייע בהבחנה שבין מסירה שבעל־פה למסירה שבכתב אך הוא לא סייע בידי להבחין באופן ברור בין גרסאות שונות לירושלמי בכתב יד לידן, בכתבי יד, בקטעי גניזה ובמובאות מספרות הראשונים, ובין מקבילות לירושלמי בספרות חז"ל. לכן בכל מקרה של שימוש במקביל בחילופים משתי הקבוצות נקטתי במונח "גרסה" לכל אחד מהמקרים מהקבוצה הראשונה (למשל: "בכ"ל הגרסה היא... בדומה לכך גם בק"א, ואילו בגרסת הירושלמי ברמב"ן מובא..."), ובמונח "נוסח" למקרים מהקבוצה השנייה (למשל "במקבילה בתוספתא מובא הנוסח הבא...").

תופעה נוספת הקיימת בירושלמי (כבשאר ספרות חז"ל) היא תופעת האשגרות וההעברות, וידועים דבריו של רבי שמשון מקינון: "שפעמים נקט דבר בדבר שאינו עמו מפני ששגור בפי אמורא לאומרם יחד".¹⁰⁴ אשגרות אלו מפריעות לרצף הלימודי של הסוגיה, והתייחסתי אליהן במדור זה בצירוף הפניה לספרות המחקר הרלוונטית. בחלק מהמקרים אף הצעתי למחוק אותן מנוסח הירושלמי ונימקתי זאת במדור הפירוש.

5.2 מקבילות מספרות חז"ל וממקורות נוספים

ספרות חז"ל היא קורפוס ספרותי אחד שלמרות ההבדלים הקיימים בין מקורותיו השונים, קיימים מאפיינים משותפים לכלל מקורות אלה ובראשם הצגת ועריכת דעות שונות של חכמים על ידי עורכים מאוחרים, הצגת דעות נקובות שם לצד דעות ששם אומרם לא מובא, ועוד.¹⁰⁵ אחד המאפיינים המרכזיים של ספרות זו הוא גלגולי הניסוח שעברו מאמרי חז"ל בבחינת "איכא דתני הכי ואיכא דתני הכי" (ראו למשל בבלי, עירובין נג ע"ב), עד שהגיעו לנוסח קבוע בעל פה, ולנוסחים שונים בכתבי יד ובדפוסים.¹⁰⁶ מכאן עולה, בין השאר, חשיבות ההשוואה בין מקבילות בקורפוס זה כבסיס לכל פרשנות. זו היא מוסכמת יסוד בקרב ראשונים, אחרונים וחוקרים כאחד.¹⁰⁷

¹⁰³ אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 1. כידוע, הבחנה זו אינה חד־משמעית, ולדעת אי"ש רוזנטל, במסירתו של התלמוד הבבלי עצמו חלו הן חילופי נוסחאות והן חילופי לשונות (רוזנטל, עיניים, א, עמ' 243; עמ' 263 ועוד), וראו שפיגל, הגהות, עמ' 78.

¹⁰⁴ ספר הכריתות, לשון למודים, שער ג', כלל קס. וראו למשל אלבק, תלמודים, עמ' 452–504.

¹⁰⁵ ראו למשל קיסטר, אחר וקדם, עמ' 5–6, ולהלן בעמ' כב.

¹⁰⁶ על מאפיין זה עמדו רבים, וראו למשל את דבריו של י' זוסמן: "אין לך כמעט מאמר או מסורת בספרות חז"ל כולה, שהגיע אלינו בניסוחו המקורי. המקבילות המרובות שבספרות חז"ל והבדלי הניסוח הגדולים שביניהם מלמדים אותנו לדעת עד כמה אנו רחוקים מניסוחן הראשון, קל וחומר ממשמעותן וממשקלן בקונטקסט המקורי" (זוסמן, א"א אורבך, עמ' 84).

¹⁰⁷ כך למשל כתב הרב אי"י קוק: "בכלל דרך העבודה צריך להיות: להשוות על כל ענין את הבבלי לעומת הירושלמי, וחיפוש בכל המקורים השייכים לו, מהקדמונים: התרגומים, המסורות, תשובות הגאונים וכו' עד דברי האחרונים, בעלי ההלכה, הפוסקים, המבקרים וכו'. לחקור גם על העבודה החיצונית, כשל הנכרים, הקראים, ולברר את המקום שהלכו בו לפי תומם בדרך ישרה ומקום המעדת רגליהם" (הרב אי"י קוק, אגרות הראי"ה, ב, עמ' קפב). ליחסו של הרב קוק לשימוש בגרסאות המצויות בכתבי יד ובקטעי גניזה ראו שפיגל, הגהות, עמ' 453 הע' 139.

במהדורה זו השתמשתי במקבילות מכלל ספרות חז"ל לירושלמי.¹⁰⁸ השתדלתי לאחוז בדרכו של רבי זעירא: "אמר ר' זעירא נפרש מילהון דרבנן מן מילהון (ירושלמי שבת יד, א, יד ע"ב ומקבילות),¹⁰⁹ ולפרש את סוגיות הירושלמי מתוך הירושלמי עצמו או מתוך מקבילותיו הקרובות ובראשן התוספתא ומדרשי אמוראי ארץ-ישראל הקדומים. זאת לאור ההבחנה ההכרחית בין קדמותם או איחורם של ספרים אלה.¹¹⁰ נוסף על כך, מתוך ההנחה על קיומם של קשרים, גלויים וסמויים בין ספרות חז"ל ובין הספרות שנוצרה בימי בית שני,¹¹¹ הבאתי במדור הפירוש גם מקבילות רלוונטיות מכתבי כתות מדבר יהודה,¹¹² פילון, יוספוס ועוד, זאת כדי לתת בידי הלומדים חומר רקע משלים לפרשנותו של הירושלמי.

כפי שהזכרתי לעיל, מקבילות לספרות חז"ל צוינו במדור המקבילות בשתי תצוגות: רשימה ומקבילות מלאות, וראו להלן בסעיף 6.5. לצד זאת, במקרים שבהם חשבתי שדיון בנוסח המקבילות ביחס לירושלמי יסייע ללומדים, בחרתי להביא מקבילות אלה בנוסחן המלא ואת הדיון בהן במדור הפרשנות.

מקום מרכזי בפירוש הירושלמי תופסות הברייתות המובאות בתוספתא. במקרים רבים הירושלמי מפרש ברייתות מהתוספתא גם מבלי להזכירן,¹¹³ נוסח הברייתות בירושלמי קרוב לנוסח הברייתות שבתוספתא,¹¹⁴ ועוד. עיון בברייתות שבתוספתא הוא כלי הכרחי לפירוש המשנה, ולפירוש הירושלמי, אך גם במקרה זה יש להימנע מהגהת ברייתות בירושלמי על פי מקבילותיהן בתוספתא ללא נימוק משכנע.¹¹⁵

תופעת הסוגיות המקבילות בתלמוד הירושלמי זכתה לדיונים מפורטים בספרות המחקר,¹¹⁶ והיא משמשת כעיקרון יסוד בפירוש הירושלמי.¹¹⁷ זיהוי סוגיות מקבילות והשוואתן זו לזו מסייעת

---

¹⁰⁸ כפי שפירטתי לעיל, העי' 76.

¹⁰⁹ נהוג לייחס את הכלל הפרשני "להבהיר את הומרוס מתוך הומרוס" כבר לאריסטרכוס (310–230 לפנה"ס) וראו פז, מסופרים, עמ' 38–42.

¹¹⁰ ראו למשל את דברי ח' מאק ביחס לשימוש במדרש במדבר רבה א: "רבים...ועימם חוקרים לא מעטים טועים כשהם מצטטים מתוך במדבר רבה בלא ביקורת ובחינה, כמתוך חיבור מקורי של חז"ל" (מאק, מדרש במדבר רבה, עמ' כג).

¹¹¹ לסקירה על קשרים אלה ראו למשל קיסטר, אחר וקדם, עמ' 5–26 ועוד.

¹¹² יש לציין שאחת מהמטרות המרכזיות שהציב י' זוסמן בפני חוקרי התלמוד היא: "בחינה ביקורתית מחודשת של מקורות חז"ל בהמשך למחקרים בתולדות ההלכה שקדמו לגילויין של המגילות ושהוזנחו בזמן האחרון" (זוסמן, א"א אורבך, עמ' 74). התייחסותי לממד זה תבוא לידי ביטוי בעיקר בצייטוטים של מקורות רלוונטיים מספרות קומראן במדור הפרשנות, וכן בהפניות לספרות מחקר רלוונטית בהערות השוליים.

¹¹³ ראו למשל ליברמן, תו"פ-נשים, עמ' 528; ליברמן, תו"פ-קידושין, עמ' 932.

¹¹⁴ ליברמן, תו"פ-ב"ב, עמ' 348.

¹¹⁵ ראו ליברמן, תו"פ-מועד, עמ' 484.

¹¹⁶ עסיס, מקבילות; מוסקוביץ, מקבילות. דיונים רבים בספרות המחקר התייחסו למאפייני הסוגיות המקבילות בין מסכת נזיקין לשאר מסכתות התלמוד הירושלמי וראו ליברמן, תש"ק; זוסמן, נזיקין; עסיס, נזיקין, א; עסיס, נזיקין, ב ועוד.

¹¹⁷ ליברמן, על הירושלמי, עמ' 6. ראו למשל את דברי מ' עסיס (בהקשר לסוגיה בירושלמי מעשר שני ד: ח, עמ' #): "אפשר היה לומר אחרי כל זה, שיש לנו כאן העברה של שתי סוגיות ירושלמיות שלא שייכות לכאן, והן שהטעו את

לעיתים קרובות בבירור גרסאות בתלמוד הירושלמי ובפרשנותו. הטיפול במקבילות, במהדורה זו, כלל שני היבטים. בהיבט הראשון ערכתי במדור המקבילות בתצוגת 'רשימה' ציון מדויק של המקבילות והיקפן. בהיבט השני ערכתי במדור הפירוש עיון משווה בין סוגיית הירושלמי ובין מקבילותיה, בדגש על ממצאים חשובים לנוסח ולפירוש הסוגיה בירושלמי. כמו כן במקרים שבהם קביעת מקורה הראשוני של הסוגיה היא בעלת משמעות לפירוש הסוגיה, דנתי בכך במדור הפירוש. במקרה שבו הסוגיה הובאה למקומה הנוכחי בשל אזכור אגבי של המשנה, פירשתי הקשר אגבי זה.

במקרה שבו סוגיה מופיעה פעמיים באותה המסכת, פירשתי אותה במקומה הראשון או העיקרי. אם אותה סוגיה מופיעה בשתי מסכתות שונות או יותר, הרי שהיא תתפרש בכל המקומות בנפרד. היקף הפירוש בכל אחת מהמסכתות ישתנה בהתאם להקשרים השונים במסכתות אלה.

אחת השאלות העולות ביחס לשימוש במקבילות מספרות חז"ל היא כיצד להתייחס לשינויים בין כתבי היד השונים של המקבילה. ככלל, הבאתי את הנוסח המופיע במהדורה המדעית של אותו חיבור או בדפוס המקובל. ככל שהדיון במקבילה נדרש להבנת הקטע בירושלמי הבאתי גם את כתב היד העיקרי של חיבור זה כפי שנבחר בפרויקט 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית,¹¹⁸ ולעיתים ציינתי גם לחילופי הגרסאות של המקבילה במסגרת מדור הפירוש או בהערות השוליים. יש להזכיר בהקשר זה גם את נטייתם של מתקיני מהדורות למדרשי חז"ל לתקן נוסחים במדרשים אלה על פי מקבילותיהם בספרות חז"ל ובכלל זה על פי התלמוד הירושלמי.¹¹⁹

התלבטתי רבות בשאלה עד כמה לדון לעומק בהבדלים בין המקבילות, למשל במקרים שבהם המקבילה בירושלמי אינה מתייחסת לברייתא המצויה בתוספתא, במקרים שבהם גרסת הירושלמי תואמת לנוסח המובא רק באחד מעדי הנוסח של המקבילה ועוד. לבסוף בחרתי במהדורה זו לעסוק לעומק במקבילות רק במקרים שבהם עיון זה תורם באופן ישיר להבנת הסוגיה בירושלמי. במקרים שבהם ספרות המחקר עסקה בהבדלים שבין מקבילות אלה, אך הם אינם תורמים להבנת הסוגיה בירושלמי, בחרתי להזכיר ספרות זו בהערות השוליים. במקרים שבהם יש למקבילות בירושלמי עדי נוסח נוספים מלבד כתב יד לידן, התייחסתי לכך במידת הצורך במדור הפירוש.

הריבמ"ץ והר"ש... בדרך כלל אני מייחס חשיבות רבה בפירושו של הירושלמי להעברות עתיקות אלה..." (עסיס, גליונות רש"ל, ב, עמ' 1472, הע' 139).

¹¹⁸ <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx>

¹¹⁹ ראו למשל שלמה בובר במהדורתו לתנחומא (ויקרא, עמ' 60 אות סז); מאיר איש שלום במהדורתו לפסיקתא רבתי (א ע"א הע' ד; ח ע"א הע' יא) ועוד.

5.3 שימוש בריאליה תלמודית לפירוש הירושלמי

"כיוון שהגעתי למסכתות שעוסקות במצוות התלויות בארץ ראיתי שתורת עקורה. והרי אותם הדברים למדתי בחוצה לארץ ולא נתקשיתי בהם [...] אמרתי לי אלך ואראה אילן זה שדיברו בו חכמים מהו [...] כיוון שיצאתי שמעתי בחורים משיחים זה עם זה ומתוך דבריהם נתפרשה לי כל המשנה. לא שנתכונו למשנה אלא שדיברו כדרכם באילנות ושיחים".¹²⁰

לאחר בירור מקיף וממצה של הנוסח, אחד הכלים המרכזיים העומדים לרשותנו בפירוש ספרות חז"ל הוא הריאליה התלמודית.¹²¹ לכל דיון בפירוש הירושלמי יש להקדים את הכרת המציאות הגאוגרפית, הארכאולוגית, הבוטנית, הזואולוגית, המשפטית, הדתית, ההיסטורית ועוד,¹²² שעל בסיסה נוצרו סוגיות הירושלמי.

במדור הפירוש השתדלתי להבהיר את ענייני הריאליה השונים: הכלים, המבנים, הצמחים, החיות, המקום הגאוגרפי ועוד. בהערות השוליים הבאתי הפניות למקורות ולמחקרים הדנים בזיהויים אלה. בדיונים הנוגעים לצמחים ובעלי חיים הבאתי את הזיהויים המקובלים בספרות המחקר.¹²³ בזיהויים גאוגרפיים הבאתי גם נתונים המאפשרים ללומדים בני זמננו הבנה מרחבית, וכן מפה דיגיטלית.¹²⁴

מהדורה זו אינה עוסקת באופן שיטתי בהיסטוריה של תקופת המשנה והתלמוד. עם זאת, במקרה שבו הרקע ההיסטורי חיוני להבנת דברי חכמים הוא יובא במדור הפירוש. במקרים שבהם סוגיות הירושלמי שימשו כחלק מדיונים היסטוריים כלליים, כגון מעמד החכמים והנשיא בארץ ישראל ועוד, ציינתי את הדעות המרכזיות בספרות המחקר בהערות השוליים. נוסף על כך, הפנית במדור הפירוש למונוגרפיות העוסקות בתחומים שונים כגון מועדי ישראל,¹²⁵ פועלים ובעלי מלאכה,¹²⁶ אסטרונומיה בסוגיית קידוש החודש¹²⁷ ועוד.

¹²⁰ ש"י עגנון, אורח נטה ללון, תל אביב תשנ"ח, עמ' 344–345. ר"ש ליברמן כותב: "אם יורדים אנו לידיעת החיים בימים ההם, מאירים לנו הדברים" (ליברמן, כפשוטו, עמ' ט), וראו גם רוזנטל, עיונים, א, עמ' 330.

¹²¹ ראו לעיל, עמ' ה ועוד, וכן את דברי רא"ש רוזנטל (רוזנטל, עיונים, ב, עמ' 736): "לא מן הריאליה אל הטקסט מעין עשיית lectio faciliior חדישה ומלומדת; אלא נהפוך: מן הטקסט אל הריאליה [...] ומהם חוזר חלילה כאמצעי לאינטרפרטציה מלאה, כחלק מן הנוף והאוויר שמקורות אלה נושמים בו - אל הטקסט".

¹²² ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 695; רוזנטל, עיונים, א, עמ' 323 ועוד.

¹²³ לנטייתם של פרשנים לזהות צמחים עם צמחים הגדלים באזור מגוריהם ראו פליקס, עצי פרי, עמ' 13.

¹²⁴ ראו להלן בעמ' לג.

¹²⁵ ראו למשל תבורי, מועדי ישראל.

¹²⁶ ראו למשל איילי, פועלים.

¹²⁷ ואלטר, קידוש החודש.

במקרים רבים, פרשנים נוטים להחיל מציאות היסטורית מאוחרת על מונחים קדומים כגון פירוש המונחים "התיבון" ו"בעון קומי" כמתייחסים לבני ישיבה המקשים על חכם (ראו למשל בפירוש קרבן העדה לירושלמי סנהדרין [ז, ז]; בפירוש פני משה לירושלמי מגילה [א, ב] ועוד). במקרים אלה העדפתי לפרש זאת בפירוש צמודה כתלמידים המקשים על חכם, מאשר להציג זאת כעדות על מוסד היסטורי שאין לו בסיס הכרחי בסוגיית הירושלמי.

5.4 שימוש בספרות הראשונים לפירוש הירושלמי

"ולעולם בכל מפרש או מחבר אשר תעיין בו, הוי משתדל לדעת תחילה דרכי המפרש ההוא שמולך בדבריו, ואחר כך הוי מעיין בו וראה אם הולך לשטתו בדברים ההם ובענייניו אם לא".¹²⁸

כפי שציינתי לעיל, בספרות הראשונים מצויים קטעים שונים מהתלמוד הירושלמי המסייעים במקרים מסוימים בתיקון גרסת הירושלמי ובפרשנותו.¹²⁹ עם זאת, כלל בסיסי בשימוש בספרות הראשונים בהקשר זה הוא הבחנה בין הראשונים השונים ודרכם בציטוט הירושלמי, וכדברי רא"ש רוזנטל: "לא די באיסוף ההבאות ורשימתן המיכניות... אין לך עניין מסובך ופרובלמטי יותר מאשר ניצולן של ההבאות שמשוקעות בספרי הראשונים".¹³⁰

בהקשר זה יש לציין כמה מאפיינים של ציטוט הירושלמי שבדברי הראשונים: העתקת קטעים מהירושלמי ברמות שונות של דיוק או בדרך של קיצורים ופרפרזות;¹³¹ העתקת קטעים מהירושלמי מראשון אחר שציטטם מבלי לציין זאת במפורש;¹³² העובדה שלרוב הראשונים לא הייתה מסורת

¹²⁸ ר"י קאנפנטון, דרכי התלמוד, סי' יב, עמ' 59.

¹²⁹ כך למשל לחשיבותם של דברי בעלי התוספות להבנת דברי הירושלמי (מתוך שיטת השוואת המקורות שהם נוקטים בה) ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 705–707. לחשיבות השימוש במובאות מהערוך לנוסח הירושלמי ראו ש' אברמסון, 'ספר הערוך' לרב נתן ב"ר יחיאל מרומא, סיני צה (תשד"מ), עמ' מ ועוד. לדיון בנושא זה ראו אצל ליברמן, על הירושלמי, עמ' 44; הני"ל, כפשוטו, עמ' כד; רוזנטל, עיונים, א, עמ' 381; זוסמן, נזיקין, עמ' 118–120, הע' 9.

¹³⁰ רוזנטל, עיונים, א, עמ' 381. ביקורת זו נמתחה על עבודתו של בער רטנר (1852–1917) 'אהבת ציון וירושלים' (רטנר, אצו"י), וראו גם זוסמן, אהבת צו"ר, עמ' 24. במקום נוסף קבע רוזנטל "כמה מפוקפק הערך הרצונסורי של הרבה מן 'עדויות' נוסח שבהבאות הראשונים" (רוזנטל, עיונים, ב, עמ' 398).

¹³¹ כך למשל: בפירושי רבינו חננאל מובאים קטעים מהירושלמי גם ללא קשר לסוגיית הגמרא (להסבר אפשרי לתופעה זו ראו שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 96–97), האור זרוע מעתיק את הירושלמי אות באות, הרוקח מקצר את לשונו ומביא רק את הנוגע להלכה, הסמ"ג מקצר ומשנה את לשון הירושלמי בהתאם לפירושו (ליברמן, כפשוטו, עמ' כד; ליברמן, תו"פ-זרעים, עמ' 374), הרמב"ן מביא את הירושלמי באופן דייקני ולעתים בפרפרזה (יהלום, הרמב"ן, עמ' 43), המאירי נוהג להשמיט את שמות האמוראים בירושלמי (גינצבורג, פו"ח, א, עמ' קמא; ח"ג, עמ' 345), וכן לטעון שאין הבדלי משמעות בין גרסאות שונות של ראשונים בירושלמי (ראו למשל ברכות כ ע"ב, עמ' 71; מגן אבות, סי' כא עמ' קעז ועוד). הבאת נוסח הירושלמי בקיצור מעלה את השאלה האם ניתן ללמוד מציטוט זה על נוסח שונה של הירושלמי שעמד לפני אותו החכם, או שמא החכם קיצר את נוסח הירושלמי שעמד לפניו (ראו למשל ליברמן, תו"פ – תרומות, עמ' 383 הע' 22; עמ' 410).

¹³² כך למשל מובאות הירושלמי אצל הרי"ף הם מכלי שני (זוסמן, נזיקין, עמ' 116), וראו גם ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 16 (בהקשר לשימוש הראשונים בתוספתא).

פירוש בירושלמי, ולכן הוצרכו להביא פירושים לירושלמי מתוך השוואות לתלמוד הבבלי;¹³³ הבאת קטעים כ"ירושלמי" בעוד אלה מצויים במקורות אחרים בספרות חז"ל; מנהגם של חכמים מסוימים לייחס דברים לירושלמי (וכן למדרשי חז"ל) ללא כל בסיס טקסטואלי¹³⁴ ועוד.¹³⁵

שאלת מפתח בהקשר זה היא אילו מסכתות של הירושלמי היו בידי אותו חכם, באיזה היקף ובאיזה נוסח או באילו נוסחים.¹³⁶

עם זאת, אזכורה המפורט של ספרות זו בגוף הפרשנות, במיוחד לאור התופעה של הבאת מאמרים מהירושלמי מכלי שני בספרות הראשונים, עשוי להכביד על הלומד. לכן את הבאת המקורות מספרות הגאונים והראשונים חילקתי לשני חלקים. בהערת שוליים בתחילתה של המובאה הבאתי רשימה מפורטת של כלל ספרות הגאונים והראשונים שבהם היא הוזכרה (תוך ציון היקף הציטוט המקסימלי שבו הוזכר קטע זה). במדור הפירוש הבאתי רק עדויות נוסח או קטעי פרשנות שיש בהם לדעתי כדי לסייע בפירוש הסוגיה. גם במקרים אלה ציטטתי רק את הקטע הרלוונטי מספרות זו, ואילו הציטוט המלא הובא בהערות השוליים.

במקרים שבהם ניתן לדעתי להצביע על גרסה מעובדת של הירושלמי בגאונים או בראשונים או של מקרים מובהקים שבהם הובא קטע הירושלמי מכלי שני, הצבעתי על כך במדור הפירוש או בהערות השוליים.

במקרים שבהם הביא החכם קטע מהירושלמי וציין כי הוא מצוי גם בירושלמי וגם במקור נוסף בספרות חז"ל צירפתי קטע זה לאוסף המובאות. במקרים שבהם חכם ציטט קטע מהירושלמי ללא ציון מפורש לירושלמי צירפתי קטע זה לאוסף המובאות. במקרה שבו קביעה זו אינה חד־משמעית,

---

¹³³ זוסמן, כתי"ל, עמ' 214–215. יש לציין בהקשר זה בקצרה שמגמת הראב"ה בהבאת דברי הירושלמי הייתה להתאים את הירושלמי להלכה שבבבל ומנהגיה (אפטוביצר, הראב"ה, ח"א, עמ' 472–473 [כך זקוקים אנו לפרש כדי להשוות הבבלי והירושלמי] {ראב"ה ח"ג, הלכות תענית סי' תתנה, עמ' 608} ועוד), ואילו מגמת הרמב"ם היא של הבנת הירושלמי והבבלי כשני תלמודים המשלימים זה את זה (זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 281). וראו למשל באו"ז (ח"א, הלכות עגונה סי' תרצה, עמ' תקפח): "וקבלתי ממורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל שירליאון שאין להקפיד אם הירושלמי מחליף אמורים או תנאים מגמרא דידן מקולא לחומרא או מחומרא לקולא ולא סמכינן בהא אלא אתלמוד דידן ומחלפינן סוגיית ירושלמי בתר סוגיית גמרא דידן ולא בעינן לשנויי בהו אלא אגמרא דידן סמכינן". וכן ראו הנ"ל, שאלות ותשובות, סי' תשנד, עמ' תרנח ועוד.

¹³⁴ ראו למשל אסף, תקופת הגאונים, עמ' שכט ("ובתלמוד ארץ ישראל בנוסחת דמשק") וראו גם שם, עמ' שכו, הע' 17.
¹³⁵ יש לציין בקצרה כי בכמה מקרים תוקן כתב יד רומי 133 בידי אחד ממגיהיו, על פי ציטוטים מהירושלמי בקרב חכמי אשכנז (מאיר, דפוס ראשון, עמ' 201).

¹³⁶ כך למשל בעת כתיבת פירושו של רש"י לתלמוד הבבלי לא עמד לפניו הירושלמי (ארנד, רש"י לר"ה, עמ' 92 [ראו גם את הדיון הקצר אצל ריינר, רבנו תם, עמ' 87–88]) וראו גם את דבריו הידועים של מהר"ם מרוטנבורג: "אמנם כשהייתי בצרפת ראיתי תשובה בשם רבינו תם שיישב הכל שלא תחלוק הירושלמי על התוספתא והתשובה אינה בידי וגם הירושלמי" (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ח"ג [דפוס קרימונה], סי' לו).

יש להדגיש כי ההנחה שהראשונים בחנו את נוסח הסוגיות בבבלי בכתבי היד שהיו לפניהם (חזו"א או"ח, הלכות ר"ה, סי' קמ אות ג), וכך ש-"גרסת הגמרא מדויקת טפי שמסרו חכמי דור דור נפשם עליה לשמרה יותר מהתוספתא" (שם, יו"ד, הלכות כלי היין סי' נד אות יא) משתנה בין דרכי לימודם של ראשונים שונים בבבלי וכל שכן לגבי דרך לימודם בירושלמי.

או שמקור דברי החכם הוא גם בירושלמי וגם במקור נוסף בספרות חז"ל,¹³⁷ הבאתי מובאה זו בהערות השוליים בהתאם לשייכות המובאה לנוסח ולפירוש הירושלמי.

במקרים שבהם מופיע בגאונים או בראשונים קטע ממקבילה ממסכת אחרת לקטע שלפנינו בירושלמי, הבאתי קטע זה בהערות השוליים. במקרה שאותו הגאון או הראשון מציין שציטוט זה הובא ממסכת אחרת בירושלמי ציינתי זאת בהערות השוליים, והבאתי אותו גם במקבילות הנוספות בירושלמי.

את ספרות הראשונים הבאתי מתוך המהדורות המקובלות כטובות ביותר, ורק כשהעניין נצרך להבנת נוסחו ופירושו של המחבר לירושלמי התייחסתי גם למהדורות נוספות של כל חיבור.¹³⁸ רשימת המהדורות מובאת בביבליוגרפיה של כל מסכת.

מהדורה דיגיטלית זו כוללת קובץ של כלל מובאות הירושלמי בספרות הגאונים והראשונים לכל מסכת בהתאם לסדרם במסכת ולסדרם הכרונולוגי של הגאונים והראשונים, כדי לסייע ללומדים בהבנת מובאות הירושלמי בספרות זו.

6. מאפייני המהדורה הדיגיטלית

6.1 הקדמה

"פתחתי את שערי ואלא נעלתיהו/

ויזמם ולילה לא סגרתיהו"

(הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה)

ההתקדמות הטכנולוגית בעשרות השנים האחרונות בתחום המחשוב מאפשרת להשתמש בכלים טכנולוגיים לשם ניתוחים סטטיסטיים,¹³⁹ איתור של טקסטים קדומים ששולבו בטקסטים מאוחרים,¹⁴⁰ הצגת טקסטים באופן דיגיטלי תוך שימוש במנועי חיפוש שונים, קישורים בין טקסטים, שמירה ועיבוד של טקסטים, הצגה של כמה טקסטים במקביל ועוד.¹⁴¹ דוגמאות בולטות להצגת טקסטים באופן דיגיטלי בתחום מדעי היהדות הם פרויקט השו"ת שפותח כבר בשנות השבעים של המאה העשרים (<https://www.responsa.co.il/home.he.aspx>), פרויקט בן־יהודה

¹³⁷ ראו למשל את דיונו של ר"ש ליברמן (ליברמן, תו"פ-מועד, עמ' 506–507) ביחס שבין דברי הרמב"ם (הלכות חמץ

ומצה ה, ב) לירושלמי פסחים (ב: ד, עמ' #) ועוד.

¹³⁸ לחשיבות ברור מהדורות הראשונים בהקשר לפירושו של הר"ש ליברמן לירושלמי ראו עסיס, גליונות, ג, עמ' 2500.

¹³⁹ ראו למשל נאה, סוגיות נדשות.

¹⁴⁰ ראו למשל בראשר סיגל ושמידמן, מכילתא דברים; מינץ-מנור ומרינברג-מיליקובסקי, מחקר חישובי. וראו גם את

רשימת הפרויקטים במעבדה למדעי הרוח הדיגיטליים באוניברסיטת חיפה
(https://elijahlab.haifa.ac.il/projects_filter?csrt=130611738193274294).

¹⁴¹ למורכבות הקיימת בהגדרת מהדורה כמהדורה דיגיטלית ראו סאהלה, מהדורה מדעית דיגיטלית, וראו גם רת הדיון המקיף אצל פיראזו, מהדורה מדעית דיגיטלית.

להנגשת הספרות העברית (<https://benyehuda.org>), ספריא (<https://www.sefaria.org.il>), פרוייקט פרידברג להצגת כתבי יד עבריים (<https://fjms.genizah.org>) ועוד.

המשותף למיזמים אלה הוא הנגשת כמות רבה של טקסטים באופן ידידותי לקורא, אך באופן גולמי; כלומר הטקסט מוצג בדרך אחת והלומדים יכולים לכל היותר לשנות את צורת הגופן וגודלו. כמו כן, מיזמים אלה מציגים ללומדים את הטקסטים מתוך המהדורות הקיימות, ללא דיון ביקורתי בטקסט.

שימוש בקבצי XML בפורמט TEI (text encoding initiative) בהצגת מהדורה מדעית מאפשר הצגת טקסט מובנה ורבי-ממדי. כך למשל, הלומדים יכולים לבחור כיצד ברצונם לראות את הטקסט: כפי שיצא מתחת ידו של סופר כתב היד, טקסט הכולל הגהות בכתב היד, טקסט שמציע המהדיר ללא סימני תיקונים ועוד.¹⁴² לצד זאת, שימוש בקובצי XML כמסדי נתונים מאפשר דרכים שונות בהצגת שאר המדורים במהדורה.

מטרתם של דרכי התצוגה הגמישות במהדורה היא לאפשר ללומדים וללומדות לבחור, בכל שלב, את דרך התצוגה היעילה ביותר עבורם, ובהתאם למטרה שלשמה הם מעיינים במהדורה. כמו כן, איכותה של מהדורה ביקורתית של מסכת מתוך קורפוס תלמודי שלם נמדדת להבנתי לא רק בהיותה יצירה עצמאית, אלא גם בהכללת דיונים רוחביים המצויים במסכתות אחרות של התלמוד הירושלמי ובספרות חז"ל כולה. מכאן ששלמותה של מהדורה למסכת אחת תלויה בקשר הדוק בההדרתן ובפירושן של מסכתות נוספות לצד שימוש בספרות המחקר המתעדכנת לתלמוד הירושלמי ולתחומים משיקים: ארכאולוגיה, בוטניקה, היסטוריה, משפט ועוד. יצירתה של מהדורה זו כמהדורה מדעית-דיגיטלית מאפשרת לשפר ולשכלל את המהדורה בהתאם לההדרת מסכתות נוספות ולספרות המחקר העדכנית.¹⁴³

6.2 תצוגת דף ותצוגת סוגיה

לאחר קביעת הנוסח, פרשנות מילים ומונחים, היחס בין מקורות ודוברים שונים בסוגיה, עולה הצורך לעבור לכללי הביקורת הגבוהה ולאפיין את הרובד שבין המילה, הברייתא והמימרה לבין החלוקה בדפוס וילנה להלכות ופרקים: הסוגיות. דיון זה מתנהל בצילו של דיון רחב יותר בדבר היקפה ומגמותיה של עריכת הירושלמי. לדיון זה אני מקווה להקדיש מחקר נפרד. במהדורה זו קיימות שתי תצוגות: תצוגת עמוד ותצוגת סוגיה. תצוגת עמוד כוללת את פרקי המשנה ואת סוגיות הירושלמי, והדפדוף בה נעשה לפי מספרי העמודים. תצוגה זו תאפשר בהמשך גם הדפסה של עמודים מהמהדורה הכוללים את ארבעת המדורים בכל עמוד. תצוגת סוגיה כוללת רק את סוגיות התלמוד, והדפדוף בה נעשה לפי מספרי הסוגיה שבכל פרק בירושלמי.

¹⁴² ראו דוגמה לכך במהדורתנו של אבי שמידמן לפיוטים לתפילת העמידה במאות ה-5–11 לסה"נ (<http://www.qerovot18.com>), במהדורתם של מנחם כ"ץ והלל גרשוני למסכתות יבמות גיטין וסוטה בירושלמי (<https://www.talmudyerushalmi.com>) ועוד.

¹⁴³ זאת בשונה מהמצב הקיימם במהדורה מודפסת. ראו למשל בשו"ת חת"ס (ח"ו), ליקוטים ס"י (סא): "ויש אשר ידפיס בילדותו ומתחרט בזקנותו ומה יעשה אחר שכבר נתפשט ע"י הדפוס וע"כ צריך לאחזוקי דבריו הראשונים מפני הבושה והלא הרי"ף ציוה למחוק כמה דברים מספרו אחר שחזר בהם אמנם ספר הנדפס א"א לחזור ולתקנו כידוע".

למונח סוגיה יש הוראה פרסונאלית והוראה נושאת: דיון בחבורה/בית מדרש בנושא אחד או יותר,¹⁴⁴ ומשפט אחד או יותר העוסק בנושא מסוים. את תחילת הדיון בחלוקת הירושלמי לסוגיות, בהוראה הראשונה, ניתן לראות בספרו של ר"ש ליברמן 'תלמודה של קיסרין' (ירושלים תרצ"א) שבו ביקש לזהות את סוגיות הירושלמי במסכת זו עם חבורת החכמים שפעלה בעיר קיסריה. זאת מתוך ההנחה שהתלמוד הירושלמי, בדומה לתלמוד הבבלי, כולל בתוכו אוסף של תלמודים, שנערכו זה לצד זה או זה בתוך זה, כיחידה אחת. מלאכת ההפרדה של תלמודים אלה היא מלאכה מורכבת למדיי.¹⁴⁵ במקביל לכך, נכתב רבות בספרות מחקר על מבנה הסוגיה בתלמוד הבבלי, על הפרדה של התלמוד הבבלי לסוגיותיו ועוד. לצד זאת התגבשה ההבנה שחלוקת התלמוד לסוגיות, במובן הנושאי, מסייעת ללומדים בהבנת הנושאים השונים המצויים בסוגיה,¹⁴⁶ ומכאן שאף לקשרים שבין יחידות אלה. יש להדגיש שלא קיים קשר הכרחי בין שתי הוראות המילה "סוגיה", למרות השאיפה לזהות סוגיה בהוראתה השנייה עם מקום גידולה ההיסטורי.

הבנה זו באה לידי ביטוי בחלוקת כל פרק מפרקי התלמוד הבבלי שיצאו לאור במסגרת 'תלמוד האיגוד' לסוגיות, בחלוקה לסוגיות במהדורותיו של מרדכי סבתו לפרקים השני והשלישי במסכת סנהדרין בתלמוד הבבלי, ובמהדורתם של מנחם כ"ץ והלל גרשוני למסכתות מסדר נשים בתלמוד הירושלמי.

בתצוגת "סוגיות" במהדורה זו אימצתי את ההוראה השנייה, חילקתי את פרקי הירושלמי לסוגיות לפי הנושא שלהן (או במקרים נדירים המאפיין הסגנוני שלהן),¹⁴⁷ בידיעה שייתכן שמבחינת עורך או עורכי המסכת, שתי הסוגיות שהבחנתי ביניהן הן סוגיה אחת. במקרים אחרים, בחרתי להגדיר שני נושאים הנראים רחוקים זה מזה כסוגיה אחת, בשל נוסח ברייתא בתוספתא הנראה כבסיס המשותף לשני נושאים אלה.¹⁴⁸

בתחילתה של כל סוגיה קבעתי כותרת לסוגיה. מטרת הכותרת היא לסייע ללומדים בהבנת הנושא המרכזי בסוגיה ולכן השתדלתי להציע כותרת בלשון ימינו. במקרים שבהם חשבתי שציטוט של מילים בעברית או בארמית מהסוגיה מגדיר בצורה טובה יותר את נושא הסוגיה, עשיתי זאת. במקרים של כתיב שונה בירושלמי מהמקובל כיום, בחרתי לנקוט בכתיב המקובל כיום (לדוגמה: "מצוי" במקום "מצאוי").

בחלק מהמקרים, קביעת שם הסוגיה מקפלת בתוכה הכרעה בין פרשנויות שונות שניתנו לסוגיה. כך למשל קביעת שם הסוגיה בפרק א הלכה ב "שיעור ביעור חמץ" (ירושלמי ביצה א:ב, עמ' 15) מקפלת בתוכה את פרשנות הסוגיה כעוסקת בביעור חמץ ולא שאור, עיינו שם. במקרים שבהם ניתן להצביע על חלוקה של סוגיות במובן של התייחסות לנושא אחד בשתי חבורות/ישיבות

¹⁴⁴ ראו את דבריו של מ' עסיס: "מתברר והולך שהעיון בשמות החכמים הוא כמעט דרך שלישית בלימוד התלמוד..." (עסיס, נזיקין, ב, עמ' 215).

¹⁴⁵ ראו למשל את דבריו של מ' עסיס: "גם אופייה האובייקטיבי של עריכת המסכת התלמודית – מזיגת דברי החכמים ללא מעורבות מפורשת כמעט – עושה את מלאכת חשיפתו של הקו הסובייקטיבי שבה, ללא מעורבות מפורשת, מקשה על הבנת הישיבה שבה נערכה, למלאכה כבדה ומסובכת במיוחד" (עסיס, נזיקין, ב, עמ' 194).

¹⁴⁶ ראו למשל רובינשטיין, תבניות ספרותיות וכן זילברשטיין, כבוד הרבים.

¹⁴⁷ כך למשל סוגיית "מפספסין, מוללין, ממתקין, שפין" (ירושלמי ביצה ד:ג, עמ' 95–96).

¹⁴⁸ ראו בסוגיית "חומר לכיסוי לודאי ולספק" (ירושלמי ביצה א:ג, עמ' 18–19).

שוונת (ההוראה הראשונה שצינתני),¹⁴⁹ חילקתי את הסוגיות באופן זה, ונימקתי חלוקה זו במדור הפירוש.

6.3 נוסח הפנים

6.3.1 שכבות הנוסח

כפי שצינתני לעיל, בבסיס מהדורה זו עומד כתב יד ליידן בצירוף תיקונים והשלמות. עיון בכתב יד ליידן מלמד שיש להבחין בין תיקוני רבי יחיאל הסופר ותיקוני מגיה א' ומגיה ג'.¹⁵⁰ כמו כן, במקרים מסוימים, בחרתי לתקן את כתב יד ליידן בהתאם לעדי נוסח נוספים, ועוד. לחיצה על המתג 'שכבות נוסח' מאפשרת ללומדים וללומדות את האפשרות לצפות בשכבות אלה בנוסח הפנים של המהדורה, כאשר המתג 'נוסח כ"ל לפני שינויים' מציג את נוסח כתב יד ליידן שלפני התיקונים השונים שנעשו בו. לחיצה על המתג 'הצג תיקוני הסופר' תאפשר לצפות בהוספות ובמחיקות של רבי יחיאל הסופר, ולחיצה על המתג 'הצג תיקוני מגיהים' תאפשר לצפות בתיקוני מגיהים א' ו-ג'.

באשר לנוסח המהדיר. לחיצה על המתג 'נוסח המהדיר מסומן' תאפשר להוסיף לדף את כל התיקונים שהצעתי לנוסח הירושלמי, המסומנים בסימני ההתקנה { } למחיקה ו- < > להוספה. לחיצה על מתג זה בצירוף מתגים נוספים תאפשר לראות את סימני ההדירה של מתקין המהדורה לצד סימוני ההתקנה של הסופר ו/או המגיהים. לחיצה על המתג 'נוסח מהדיר ללא סימונים' תציג ללומדים וללומדות טקסט "נקי" לאחר כל קבלת או דחיית התערבויות הנוסח השונות של הסופר והמגיהים, ותיקוני המהדיר עצמו.

6.3.2 רכיבי סוגיה

אחד הקשיים הניצבים בפני לומדי תלמוד הוא האבחנה בין החלקים השונים של הסוגיה: פסוקים, מקורות תנאיים, מקורות אמוראיים ומקורות סתמאיים. במקרים מסוימים מובאים פסוקים בצמוד למונח "כתיב", מקורות תנאיים בצמוד למונחים "תני" "תנינן" או בצמוד לשם מוסרם, ומקורות אמוראיים בצמוד לשם מוסרם. במקרים נוספים פסוקים מובאים ללא מונח מקדים, או שהמונח מובא רק בצמוד לאזכור הראשון מהפסוק ועל הלומדים להבחין בין ציטוטים מפסוק ובין הדרשה שעליהם. מקורות תנאיים מובאים ללא מונח מקדים, ואילו במקורות אמוראיים יש לאבחן בין דברי האמורא ובין דברי הסתמא המוסבים עליו, כפי שצינתני לעיל בעמ' יח.

במהדורה זו ניתן להציג בלחיצת מתג רכיבי סוגיה אלה, ביחד או לחוד, מתוך הרצון לאפשר ללומדים וללומדות הבנה מעמיקה יותר במבנה הסוגיה, ובקשרים השונים שבין חלקיה. תיוג זה מסייע גם לתיחום מדויק ככל הניתן לדברי תנאים ואמוראים בסוגיות.

¹⁴⁹ ראו למשל ליברמן, תשי"ק, עמ' 23; עסיס, גליונות רש"ל, א, עמ' 643 (הובא בירושלמי ר"ה ד: , עמ' 115). לדוגמאות נוספות לאבחנה בין סוגיות בתוך הירושלמי ראו אפשטיין, מלס"א, עמ' 275 (לגבי ירושלמי יומא [א: עמ' #]); הנשקה, הפרוזבול, עמ' 77-83 ועוד.

¹⁵⁰ ראו לעיל בעמ' ט-יא.

הפסוקים וחלקי הפסוקים במדור הנוסח סומנו בצבע כחול, כולל הסימוכין שלהם. דברי תנאים במדור הנוסח סומנו בצבע אדום. המשניות בתחילת כל פרק לא תוייגו כמקורות תנאיים, אך הפיסקאות מהמשנה בתוך נוסח הירושלמי תוייגו כמקורות תנאיים. יש לציין שבמקרים מסוימים פירוש הסוגיה תלויה בקביעה האם משפט בסוגיה הוא פיסקה או פיסקה חלקית מהמשנה או פרשנות אמוראית עליה.¹⁵¹ במקרים שבהם הכרעתי לכיוון הראשון, תייגתי את המילים הרלוונטיות כמקור תנאי. מקורות תנאיים תוייגו בהתאם לשמות מוסריהם. מקורות שהובאו בצמוד למינוח "תני", "תמן תנינן" ועוד, גם אם אינם מצויים במקורות תנאיים מקבילים, תוייגו כמקורות תנאיים, כל עוד לא נזכרו בהם שמות אמוראים (כגון "תני שמואל" [ירושלמי ברכות א: א, עמ' # ועוד]). כמקורות תנאיים תוייגו גם דברי תנאים וגם מעשים שבהם נזכרים תנאים.

אחד המאפיינים של הבאת מקורות תנאיים בתלמודים הוא מסירתם ועיבודם בידי אמוראים.¹⁵² במקרים אלה בחרתי להתבסס על המקור התנאי של הדברים, לתייג מקור זה כמקור תנאי, ולהעיר על עריכה זו במדור הפירוש. במקרים שבהם ניתן לקבוע שהברייתא הנה אמוראית, היא תוייגה כחלק מדברי האמוראים. נוסף על כך, קיימים מקרים שבהם השוואה למקבילות בתוספתא ובבבלי מלמדת כי משפט בירושלמי אינו מצוי במקבילות אלה, וממילא עולה השאלה האם יש לראות בו מקור תנאי, או תוספת אמוראית. גם במקרים אלה בחרתי לסמן משפטים אלה כמקורות תנאיים, ולהעיר על כך במדור הפירוש, אלא אם כן סביר להניח אחרת. באשר למקורות אמוראיים. מקורות ששם המוסר שלהם הוא אמורא סומנו כמקורות אמוראיים בצבע ירוק. ברייתות של רבי חייה סומנו כמקורות תנאיים, אך מעשים שבינו ובין משפחתו סומנו כמקורות אמוראיים. גם מקורות שנמסרו מפי חכמים מדור המעבר בין תנאים לאמוראים, כגון בר קפרא ורבי הושעיא (תלמידו של רבי חייה) סומנו כמקורות אמוראיים. מקורות שנמסרו מפי קבוצות של חכמים: "חברייא", "רבנן דקיסרין", "תמן אמרין" ועוד סומנו כמקורות אמוראיים. באשר לתוכן הדברים, בדומה לרכיב התנאי, גם בחלק זה סומנו הן מימרות שמסרו אמוראים, הן ברייתות והן מעשים שבהם נזכרים אמוראים. גם דברי אמוראים בירושלמי שמובאים במקבילות בספרות תנאית סומנו כדברי אמוראים.

אתגר משמעותי מצוי בהבחנה בין דברי האמוראים ובין תוספות סתמאיות לדבריהם,¹⁵³ ובהבנתם כשני מקורות נפרדים.¹⁵⁴ הבחנה פשוטה שניתן היה להציע הייתה שדברי אמוראים נאמרים בעברית, אך ר"ש ליברמן כבר ציין שאמוראים מדברים לעיתים במשפטים שחלקם

¹⁵¹ ראו לעיל בהע' 40.

¹⁵² ראו למשל את דברי י' זוסמן: "הלכות ומדרשי הלכה המובאים בסתם (בלי טרמין של ברייתא) ואפילו בשמם של אמוראים... שאינם אלא מקורות תנאיים" (זוסמן, נזיקין, עמ' 76–77), וראו גם אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 239 ועמ' 1296; רוזנטל, עיונים, ב, עמ' 474 הע' 48 ועוד.

¹⁵³ יש להסתפק האם קיים רובד סתמאי במובנו הבבלי בתלמוד הירושלמי (ראו מוסקוביץ, טרמינולוגיה, עמ' 24 הע' 140), ולדעתי יש לייחס סתמא זה לשלב עריכת הירושלמי, ואעסוק בכך במקום אחר.

¹⁵⁴ ד' הלבני כותב, בהקשר לתלמוד הבבלי, כי "הפרדת דברי אמורא מדברי הסתם עיקר גדול הוא בהבנה הביקורתית של אמורא" (הלבני, עיונים בהתהוות, עמ' 168). להצגת בחנים להבחנה בין דברי אמוראים לדברי הסתם ראו פרידמן, פרק האשה רבה, עמ' 301–313 וראו גם פרידמן, סוגיות, עמ' 12; עמ' 73 ועוד. בשלב זה לא התייחסתי לדיון המחקרי, המתמקד ברובו בתלמוד הבבלי, האם יש להניח שכל סתמא מאוחרת לדברי אמוראים או שיש לראות בכך הבחנה ספרותית ולא כרונולוגית, וראו את סקירת הספרות אצל קרצ'מר-רזיאל, סתם התלמוד, עמ' 611–613.

בעברית וחלקם בארמית.¹⁵⁵ העיקרון שמנחה אותי הוא שמימרות אמוראיות הן קצרות. לכן תייגתי בהיקף מינימאלי ככל שניתן דברי אמוראים, אלא אם כן מבנה ותוכן הדברים מחייב להניח שגם החלק הארמי במשפט הוא חלק מדברי האמורא.

6.4 מדור הילופי הנוסח

במדור זה יכולים הלומדים והלומדות לבחור בשלוש אפשרויות תצוגה: רשימה קצרה הכוללת מילה במדור הנוסח מול נוסחים מכתבי יד ומקטעי גניזה, על פי העקרונות שהצגתי לעיל בעמ' יג, הצגת טקסט מלא של כלל עדי הנוסח,¹⁵⁶ והסתרה של מדור זה. הצגת עדי הנוסח כטקסט מלא מתבססת על מספור השורות במהדורה, ובתחילתה של כל שורה מובא מספר השורה במהדורה ולאחריו האות המסמנת את קטע הגניזה (כפי שנקבעה במהדורת 'גנזי ירושלמי'). במקרים שבהם השלימו המתקיימים בספר 'גנזי הירושלמי' את הנוסח באות דהויה לפי כ"ל, השלמתי גם אני את הנוסח בסימנים |, |, כדי לעזור לקורא להבחין בין הקטעים החסרים בעדי הנוסח ובין נוסח שונה הקיים בהם.

6.5 מדור המקבילות

במדור זה יכולים הלומדים והלומדות לבחור בשלוש אפשרויות תצוגה: רשימה קצרה הכוללת דיבור המתחיל ורשימה של המקבילות המתייחסת אליו, על פי העקרונות שהצגתי לעיל בעמ' יד-טו, הצגת מקבילות מלאות והסתרה של מדור זה.

בתצוגת 'מקבילות מלאות' הבאתי את כלל המקבילות לירושלמי בנוסח מלא. במקרה של סוגיה כפולה בבבלי, הבאתי אזכור יחיד שלה. במקרים שבהם מימרה מובאת במקומות רבים, בנוסח זה, לא ראיתי לנכון לצטט את כל אזכוריה, אלא ציינתי למקומה במסכת המקבילה לירושלמי או במסכת הראשונה מבחינת סדר המסכתות בתלמוד. המקבילות הובאו פעם אחת בתצוגה מלאה בכל סוגיה, גם אם ברשימה הקצרה הן הוזכרו יותר מפעם אחת (בהתאם לדיבור המתחיל הרלוונטי). במקרה שההפניה היא למשנה באותו הפרק או לסוגיה בירושלמי באותו הפרק, היא לא תוצג בתצוגה מלאה.

ככלל המקבילות הובאו לפי המהדורות המדעיות המקובלות, המשנה לפי כ"ק והירושלמי לפי כ"ל. באשר לתלמוד הבבלי, בחרתי בשלב זה להביא את הנוסח בדפוס וילנה ובמקרים שבהם לנוסח הבבלי ישנה חשיבות בהבנת נוסח הסוגיה בירושלמי הבאתי את נוסח הבבלי בהתאם לעד הנוסח הטוב ביותר, כפי שנקבע בפרוייקט מאגרים. כדי לא להכביד על הקורא בסימוני התקנה מרובים, בדיבורי המתחיל במדורי האפראט, המקבילות והפירוש השתמשתי רק בסימוני ההתקנה של הסופר, המגיהים והמהדיר, ולא בסימוני התקנה כפולים (לדוגמה: <[יהושע]>, כסימן לקבלה של הגהת מגיה א').

¹⁵⁵ ליברמן, כפשוטו, עמ' 262; פרידמן, פרק האשה רבה, עמ' 301–302.

¹⁵⁶ ליתרונות הקיימים בהצגת סינופסיס של כתבי יד במאגרים ממוחשבים ראו פרידמן, סוגיות, עמ' 267.

6.6 מדור הפירוש

אחד היתרונות הקיימים במהדורה מדעית דיגיטלית היא האפשרות לשלב פרשנות דיגיטלית כחלק ממדור הפירוש. במהדורה מצויה מפה דיגיטלית ייעודית לשמות מקומות שנזכרו בדברי תנאים, בדברי אמוראים ושמות חכמים הכוללים מקומות, בתלמוד הירושלמי (https://www.google.com/maps/d/u/1/edit:hl=iw&mid=1FPFlvmtgpuZDZb_b86W) (WEXyPLjYkY&ll=34.9438467829393%2C39.379477300000026&z=6). למפה שתי מטרות מרכזיות: זיהוי המקום עצמו, והבנת ההקשר הגיאוגרפי במובניו הפיזיים והמנטליים, מתוך ההנחה ש-"...כל הדיוק במקורות, ושפע ההקבלות לא היה בו כדי לבוא במקומה של הכרת המציאות הגיאוגרפית והריאלית", כדברי רא"א אורבך.¹⁵⁷ זיהוי המקום נעשה על פי ספרות המחקר. ספרות זו הובאה בהערות השוליים למדור הפירוש. במקרים שבהם לזיהוי מקום זה חשיבות בהבנת דברי חכמים, התייחסתי לכך במדור זה. השתמשתי בסימונים נפרדים לזיהויים ודאיים של מקום ובין זיהוי משוער שלו. חילקתי בהקשר הגיאוגרפי בין מובן פיזי למובן מנטלי, כלומר בין מקומות שחכמים מצויים בהם באופן ממשי ובין מקומות גיאוגרפיים שהם מזכירים המבטאים בתפיסתם קווי גבול, מקום "אחר" וכדומה. המפה כוללת בשלב זה שמות מקומות המובאים במסכתות ראש השנה, סוכה וביצה. שמות המקומות במפה יתעדכנו בהתאם להתקנתן של מהדורות מדעיות-דיגיטליות למסכתות נוספות בירושלמי.

7. אחרית דבר

פרשנותה של כל מסכת בירושלמי מורכבת ממאות רבות של תיקוני גרסה ופרשנויות שניתנו על ידי פייטנים, פוסקים, לומדים וחוקרים מאז חתימתו של התלמוד הירושלמי ועד ימינו אלה. השתדלתי ככל יכולתי להשתמש בפירושים ותיקונים אלה מהמקומות השונים שבהם נדפסו בספרים, בכתבי עת, בקובצי מאמרים ועוד ולפרש את סוגיות הירושלמי כך שיהיו מאירות כשעת נתינתן. אני מקווה שבעזרת החונן לאדם דעת אצליח במשימה זו, והיו הטוב והחדש לאחדים בידי.

למהדורה זו שותפים רבים - הסטודנטים והסטודנטיות שבמגוון רחב של קורסים התוודעו לעולמו המורכב והעשיר של התלמוד הירושלמי: סטודנטים לתורה שבעלפה נחשפו למסען של מסורות ארץ-ישראליות ובבליות בין מרכזי התורה בארץ ישראל ובבבל, לבסיס הריאלי לדברי התנאים והאמוראים ולמאפייניהם של כתבי היד לירושלמי; סטודנטים לכלכלה עסקו בניתוח כלכלי של סוגיות תלמודיות וסטודנטים למקרא ביקשו לעמוד על הקשר שבין הפסוק ופרשנותו ההלכתית בירושלמי, ובין הסיפור המקראי והאגדה בירושלמי ובמקבילותיו; סטודנטים לקרימינולוגיה למדו ושאלו על מטרותיה של תורת הענישה התנאית ועל עיצובם של ימי הדין במשנה ובתלמודים, ועימם שאלות רבות ומגוונות של התם ושל מי שאינו יודע לשאול.

¹⁵⁷ ראו לעיל בהערה 122.

אלה ואלה חידדו את יתרונותיה וחסרונותיו של כל פרשנות, העמידו אותי שוב ושוב בפני הצורך בהבנת הקשר בין חלקי הסוגיה השונים ולימדוני על ההכרח בהבנת הרקע הריאלי והלשוני לדברי התנאים והאמוראים.

התקנת מהדורה מדעית-דיגיטלית למסכת בתלמוד הירושלמי מחייבת שימוש נרחב במהדורות שונות לספרות הראשונים, בספרות רבנית ובספרות מחקר. במהלך מלאכת ההתקנה נעזרתי רבות באורית בן נון, מנהלת הספרייה באקדמית שאנן, במיכל גלילי, מנהלת הספרייה באקדמית חמדת, ובצוותי הספריות, ואני מבקש להודות להן על הזמינות, העזרה, התמיכה ועל שיחות עידוד רבות, ביוזעין ושלא-ביוזעין, לאורך כל הדרך ובמהלך כל שעות היום.

מתוך אלפיים שנות גלות מפוארת של עיון ויצירה יהודית, ולאחר שנים נוראות של שואת מיליונים מבני עמנו במלחמת העולם השנייה, קם התלמוד הירושלמי מחדש במדינת ישראל, בנופיה, באתריה, בצמחיה ובתרבותה, והוא לובש כעת בגדים חדשים-ישנים.

הכנתה של מהדורה זו אורכת שנים רבות, ואני מודה לאשתי שמחה ולבני משפחתי על תמיכתם וסבלנותם במהלך הכנתה. קריאתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק לחיים של יצירה מנחה אותי בדרכים הנפתלות של הכנת המהדורות למסכתות השונות, שומרת עליי בסיומו של יום ומעניקה לי כוחות בתחילתו של יום חדש. אני מודה לבורא עולם על החלק ששם לי עם יושבי בית מדרש חדש-ישן,¹⁵⁸ מתפלל שלא יארע דבר תקלה על ידי, שישמחו חבריי בלימוד התלמוד הירושלמי ושממהדורה זו תהיה נדבך נוסף בבנינה של תורת ארץ-ישראל.

ירון זילברשטיין
תשרי, תשפ"ה

8. ביבליוגרפיה

אורבך, בעלי התוספות = אפרים אלימלך אורבך, **בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם**⁵, א-ב, ירושלים תשמ"ו.

אורבך, מחקרים = אפרים אלימלך אורבך, **מחקרים במדעי היהדות**, א-ב (בעריכת מ"ד הר ו"י פרנקל), ירושלים תשנ"ח.

איילי, פועלים = מאיר איילי, **פועלים ואומנים: מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל**, גבעתיים תשמ"ז.
אלבק, תלמודים = חנוך אלבק, **מבוא לתלמודים**, תל אביב תשכ"ט.

אלון, תולדות = גדליהו אלון, **תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, א-ב, תל אביב תשל"ה.

¹⁵⁸ "הנני שב לבית המדרש, בדרך חדשה" (דברי הרב דוד כהן [הנזיר] עם כניסתו ללימודים באקדמיה היהודית לחוכמת ישראל בסנקט פטרבורג בשנת 1904 [משנת הנזיר, ירושלים תשס"ה, עמ' כג]). לימודים אלה ואחרים שימשו כבסיס גם לתוכנית הלימודים שהציע הרב הנזיר לשיבה המרכזית העולמית שהקים הרב א"י קוק וכללה משפט משווה, היסטוריה, שימוש בבוטניקה ובביולוגיה להבנת סוגיות תלמודיות, לימוד שיטתי של מדרשי תנאים ועוד. להסכמתו של הרב קוק לתוכנית זו ראו בנספחים לפנקסי הראייה, ד, ירושלים תשע"ט, עמ' תצד-תקז.

אליצור, הקדמה = בנימין אליצור, 'הקדמה', המילון ההיסטורי ללשון העברית: תלמוד ירושלמי, ירושלים תשס"א, עמ' מא-מו.

אליצור, ירושלמי הוריות = בנימין אליצור, 'לנוסח ירושלמי הוריות', מחקרי תלמוד, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 1-12.

אסף, תקופת הגאונים = שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה: הרצאות ושיעורים (בעריכת מ' מרגליות), ירושלים תשט"ו.

אפשטיין, מחקרים = יעקב נחום אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א-ג, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח.

אפשטיין, מלנה"מ = יעקב נחום אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה: נוסח המשנה וגלגוליו למימי האמוראים הראשונים ועד דפוס ר' יו"ט ליפמן הלר (בעל תוי"ט)³, ירושלים תש"ס.

אפשטיין, מלס"א = יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים: בבלי וירושלמי (בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים תשכ"ג.

אפשטיין, מלס"ת = יעקב נחום אפשטיין, מבואות לספרות התנאים: משנה, תוספתא ומדרשי הלכה (בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים תשי"ז.

ארנד, רש"י לר"ה = אהרן ארנד (מהדיר), פירוש רש"י למסכת ראש השנה: מהדורה ביקורתית, ירושלים תשע"ד.

בניהו, מגיה הירושלמי = מאיר בניהו, 'לשאלת מגיה הירושלמי דפוס ויניציאה', ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו, א (בעריכת מ' בראשר ואחרים), ירושלים תשע"ט, עמ' 25-62.

בראשר, מחקרים בל"ח = משה בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א-ב, ירושלים תשס"ט.

בראשר סיגל ושמידמן, מכילתא דברים =

Michal Bar-Asher & Avi Shmidman, 'Reconstruction of the Mekhilta Deuteronomy Using Philological and Computational Tools', *Journal of Ancient Judaism* 9(1) (2018), pp. 2-25.

ברודי, נוסח טקסט = ירחמיאל ברודי, 'גיבוש נוסח טקסט בספרים להם עדי נוסח רבים', ספר בית הוועד, ירושלים תשס"ג, עמ' 75-84.

גילת, פרקים = יצחק דב גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב.

גינצבורג, גז"ש = לוי גינצבורג, גזי שכטר, א-ג, ניו יורק תשכ"ט.

גינצבורג, פו"ח = לוי גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, א-ד, ניוארק תש"א-תשכ"א.

גינצבורג, שרי"ר = לוי גינצבורג (מהדיר), שרידי הירושלמי מן הגניזה, ניו יורק תרס"ט, ד"צ ירושלים תשכ"ט.

גפני, הישגים = ישעיהו גפני, 'ארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: חקר שנות דור – הישגים ותהיות', קתדרה 100 (תשס"א), עמ' 200-226.

סאהלה, מהדורה מדעית דיגיטלית =

Patrick Sahle, 'What is a Scholarly Digital Edition?', Matthew James Driscoll & Elena Pierazzo (eds.), *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, Cambridge 2016, pp. 19-39.

היימנס, הצורות = שי היימנס, תורת הצורות של הארמית שבתלמוד הירושלמי על פי קטעי גניזה, עבודת מ"א, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשס"ה.

הכהן, הירושלמי בספרד = אביעד הכהן, 'התלמוד הירושלמי בתורת חכמי ספרד הראשונים',
שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 113-176.

הכהן, פרקים = אביעד הכהן, **פרקים בחקר מקורותיו של 'משנה תורה' להרמב"ם: הרמב"ם והתלמוד הירושלמי**, עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.

הלבני, עיונים בהתהוות = דוד הלבני, **מבואות למקורות ומסורות: עיונים בהתהוות התלמוד**, ירושלים תשס"ט.

הנשקה, הפרובול = דוד הנשקה, 'כיצד מועיל הפרובול? לתולדות ביאורה של תקנת הלל', **שנתון המשפט העברי כב** (תשס"א-תשס"ג), עמ' 71-106.

ואלטר, קידוש החודש = שי ואלטר, **ריאליה קלנדרית וידע אסטרונומי בסוגיות קידוש החודש**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"א.

הרב וינברג, לפרקים = הרב יחיאל יעקב וינברג, **לפרקים²**, ירושלים תשע"ו.

הרב וינברג, מחקרים = הרב יחיאל יעקב וינברג, **מחקרים בתלמוד**, ברלין תרצ"ז-תרח"ץ.

זוסמן, א"א אורבך = יעקב זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', **מדעי היהדות**, מוסף 1 (תשנ"ג), עמ' 7-116.

זוסמן, אהבת צו"ר = יעקב זוסמן, 'מאה שנים להופעת 'אהבת ציון וירושלים' (תרס"א-תשס"א), עשר שנים לפטירתו של פרופ' א"א אורבך', **מדעי היהדות** 41 (תשס"ב), עמ' 17-28.

זוסמן, אפטוביצר = יעקב זוסמן, 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', **מדעי היהדות** 35 (תשנ"ה), עמ' 83-90.

זוסמן, גנז"י = יעקב זוסמן (מהדיר), **גנזי ירושלמי**, בהשתתפות בנימין אליצור, ירושלים תש"ף.

זוסמן, כתי"ל = יעקב זוסמן, 'כתב יד ליידין של הירושלמי: לפניו ולאחריו', **בר אילן** כו-כז (תשנ"ה), עמ' 209-218.

זוסמן, מבוא = יעקב זוסמן, 'מבוא', **המילון ההיסטורי ללשון העברית: תלמוד ירושלמי**, ירושלים תשס"א, עמ' ט-מ.

זוסמן, ספר ירושלמי = יעקב זוסמן, 'ירושלמי כתב יד אשכנזי ו'ספר ירושלמי'', **תרביץ** סה (תשנ"ו), עמ' 37-63.

זוסמן, נזיקין = יעקב זוסמן, 'ישוב לירושלמי נזיקין', **מחקרי תלמוד** א (תש"ן), עמ' 55-133.

זוסמן, פרקי ירושלמי = זוסמן, יעקב, 'פרקי ירושלמי', **מחקרי תלמוד** ב (תשנ"ג), עמ' 220-283.

זוסמן, שכטר = יעקב זוסמן, 'שכטר החוקר', **מדעי היהדות** 38 (תשנ"ח), עמ' 213-230.

זוסמן, שקלים = יעקב זוסמן, 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי: לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', **מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12-76.

זילברשטיין, הגהות הגר"א = ירון זילברשטיין, 'הגהות וביאורי הגר"א לתלמוד הירושלמי: העיסוק בנוסח ו'הבנת הלשון'', **ספר תלמידי הגר"א בארץ ישראל** (בעריכת י' רוזנסון וי' ריבלין), ירושלים תשע"א, עמ' 131-163.

זילברשטיין, הרי"ד =

Y. Silverstein, 'Palestinian and Babylonian Traditions in Italy at the Outset of the Middle Ages: The Yerushalmi in the Writings of R. Isaiah of Trani (the Rid)', *The Jews in Italy: Their Contribution to the Development and Diffusion of Jewish Heritage* (M. Perani & Y. Harel eds.), Massachusetts 2019, Chapter 3, pp. 64-89.

זילברשטיין, כבוד הרבים = ירון זילברשטיין, 'כבוד הרבים' כעקרון מנחה ליצירת מרחב קהילתי משותף בעולמם של חכמים: עיון בדרך עריכתה של סוגיית הירושלמי (ברכות ג, א, ו ע"א ומקבילתה בנויר ז, א, נו ע"א), **מכלול** לד (תשפ"ב), עמ' 82–114.

זילברשטיין, מפריחי יונים = ירון זילברשטיין, 'מפריחי יונים פסולים לעדות, זה הכלל כל עדות שאין האשה כשירה לה אף הן אינן כשירים לה', **נטועים** כב (תש"ף), עמ' 1–9.

יהלום, הרמב"ן = שלם יהלום, 'הקבלה נקבל: הרמב"ן והתלמוד הירושלמי', **שנתון המשפט העברי** כג (תשס"ה), עמ' 25–71.

כהן, אור שמח = יצחק כהן, 'התלמוד הירושלמי ביצירתו ההלכתית-משפטית של הרב מאיר שמחה הכהן (בעל ה"אור שמח")', **קרית המשפט** ט (תשע"א), עמ' 333–379.

כהנא, נוסח המקרא = מנחם כהנא, 'נוסח המקרא המשתקף בכתב־יד רומי 32 לספרי במדבר ודברים', **מחקרי תלמוד א** (תש"ן), עמ' 1–10.

כהנא, ספרי במדבר = מנחם כהנא, **ספרי במדבר – מהדורה מבוארת**, א-ד, ירושלים תשע"א-תשע"ה. כ"ץ, קידושין = מנחם כ"ץ, **תלמוד ירושלמי מסכת קידושין: מהדורה וביאור קצר**, ירושלים תשע"ו. לוי, ב"ק = ישראל לוי, **מבוא ופירוש לתלמוד ירושלמי בבא קמא: פרקים א-ו**, ד"צ ירושלים תש"ל.

ליברמן, יוונית = שאול ליברמן, **יוונית ויוונית בארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ד.

ליברמן, כפשוטו = שאול ליברמן, **הירושלמי כפשוטו: פירוש מיוסד על כתב־יד של הירושלמי וספרי רבותינו הראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים עתיקים**³ (עם הוספות ותיקונים בעריכת מ' כ"ץ), ירושלים תשס"ח.

ליברמן, מחקרים = שאול ליברמן, **מחקרים בתורת ארץ ישראל** (בעריכת ד' רוזנטל), ירושלים תשנ"א.

ליברמן, על הירושלמי = שאול ליברמן, **על הירושלמי: א. לתקון נוסח הירושלמי. ב. נוסחאות כת"י רומא למס' סוטה עם פתיחות הערות והשוואות**, ירושלים תרפ"ט.

ליברמן, תו"פ = שאול ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, זרעים–נזיקין, ניו יורק וירושלים תשט"ו–תשמ"ח.

ליברמן, תש"ק = שאול ליברמן, **תלמודה של קיסרין**, ירושלים תרצ"א.

לייטר, משקין = ינון לייטר, **הצגת דגם למהדורה ביקורתית של התלמוד הירושלמי על פי מסכת משקין פרק שלישי**, עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו.

מאיר, דפוס ראשון = יעקב צ' מאיר, **דפוס ראשון: מהדורת התלמוד הירושלמי ונציה רפ"ג 1523 וראשית הדפוס העברי**, ירושלים תשפ"ב.

מאיר, כ"י"ר = יעקב צ' מאיר, 'מהיסטוריה חומרית לקונטקסט היסטורי: כתב יד וטיקן 133 של התלמוד הירושלמי', **ציון** פג,ג (תשע"ח), עמ' 277–321.

מאק, במדבר רבה = חננאל מאק, **מדרש במדבר רבה: חלק א' פרשת במדבר**, ירושלים תשפ"ג.

L. Moscovitz, *Talmudic Reasoning: From Casuistics to Conceptualization*, Tübingen 2002. = מוסקוביץ, חשיבה

מוסקוביץ, כפלי = לייב מוסקוביץ, 'כפלי גרסה בירושלמי', **תרביץ** סו (תשנ"ז), עמ' 187–221.

מוסקוביץ, מקבילות = לייב מוסקוביץ, 'סוגיות מקבילות ומסורת נוסח הירושלמי', **תרביץ** ס (תשנ"א), עמ' 523–549.

מוסקוביץ, עיקריים = לייב מוסקוביץ, **הטרמינולוגיה של הירושלמי: המונחים העיקריים**, ירושלים תשס"ט.

L. Moscovitz, "The Formation and Character of the = מוסקוביץ, תלמוד ירושלמי =
Jerusalem Talmud", *Cambridge History of Judaism IV: The Late Roman-Rabbinic Period* (S.T. Katz ed.), Cambridge 2006, pp. 663–677.

Ch. Milikowsky, 'On Editing Rabbinic Texts', *JQR* 86 (1996), = מיליקובסקי, מהדורות א =
pp. 409–417.

Ch. Milikowsky, 'Further on Editing Rabbinic Texts', *JQR* 90 (1999), = מיליקובסקי, מהדורות ב =
pp. 137–149.

מיליקובסקי, סדר עולם = חיים מיליקובסקי, **סדר עולם: מהדורה מדעית, פירוש ומבוא**, ירושלים תשע"ג.

מינץ־מנור ומרינברג־מיליקובסקי, מחקר חישובי = אופר מינץ־מנור ואיתי מרינברג־מיליקובסקי
(עורכים), **מחקר חישובי במדעי הרוח: אסופת מאמרים**, רעננה תשפ"ב.

מלמד, הגהות = עזרא ציון מלמד, 'הגהות בירושלמי כתביד לידן על פי כתביד רומי', **תרביץ נ**
(תשמ"א), עמ' 107–127.

מסטיי, העברית בירושלמי = עמנואל מסטיי, **העברית בתלמוד הירושלמי לפי קטעי הגניזה מקהיר**,
עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר גוריון בנגב, באר שבע תשע"ח.

נאה, כ"ל = שלמה נאה, 'תלמוד ירושלמי במהדורת האקדמיה ללשון העברית', **תרביץ עא** (תשס"ב),
עמ' 569–604.

נאה, סוגיות נדושות = שלמה נאה, 'שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל', **מחקרי תלמוד ב**, ירושלים
תשנ"ג, עמ' 364–392.

נאה, קט"ג = שלמה נאה, 'הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי', בתוך: י' זוסמן
(מהדיר), **גנזי הירושלמי**, ירושלים תש"ף, עמ' 763–822.

נאה, שלוש הערות = שלמה נאה, 'שלוש הערות לנוסח הירושלמי ולפירושו', **לשונו עד** (תשע"ב),
עמ' 195–215.

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Third = סוקולוף, מילון =
Revised and Expanded Edition, Ramat-Gan 2017.

סוקולוף, קטעי ב"ר = מיכאל סוקולוף, **קטעי בראשית רבה מן הגניזה**, ירושלים תשמ"ב.

סמואל, רש"ס = עמוס סמואל, **מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי**
זרעים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ח.

עסיס, אוצר = משה עסיס, **אוצר לשונות ירושלמיים**, א–ג, ניו יורק וירושלים תש"ע.

עסיס, גליונות רש"ל = משה עסיס, **גליונות הירושלמי של רבי שאול ליברמן**, א–ג, ירושלים תשפ"ב.
עסיס, מקבילות = משה עסיס, **סוגיות מקבילות בירושלמי**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית,
ירושלים תשל"ו.

עסיס, נזיקין א = משה עסיס, 'לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', **תרביץ נו** (תשמ"ז),
עמ' 147–170.

עסיס, נזיקין ב = משה עסיס, 'עוד לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', **תרביץ פא** (תשע"ג),
עמ' 191–294.

עסיס, תלמוד ירושלמי = משה עסיס, 'תלמוד ירושלמי', ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים, א (בעריכת מ' כהנא ואחרים), ירושלים תשע"ח, עמ' 225–259.
פז, מסופרים = יקיר פז, מסופרים למלומדים: פרשנות חז"ל למקרא לאור הפרשנות ההומרית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ה.
פיינטוך, מסורות = ישראל צבי פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד: מחקרים (בעריכת ד' שפרבר), רמת גן תשמ"ה.
פינצ'וק, מאגרי מידע =

M. Pinchuk, 'A Database for the Research of "Talmud Yerushalmi"',
Alei Sefer: Studies in Bibliography and the History of the Printed and the Digital Hebrew Book 22 (2011), pp. 165–171.

פינצ'וק, מגילה = משה פינצ'וק, תלמוד ירושלמי מסכת מגילה פרק ד מהדורה ופירוש מקיף, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ב.
פיראזו, מהדורה מדעית דיגיטלית = Elena Pierazzo, *Digital Scholarly Editing: Theories, Models and Methods*, Routledge 2015.
פליישר, תפילה = עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.

פליישר, תפילות = עזרא פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א–ב (בעריכת ש' אליצור וט' בארי), ירושלים תשע"ב.
פליקס, חקלאות = יהודה פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: הלכה ומעשה בעבודות יסוד חקלאיות, ירושלים ותל אביב תשכ"ג.
פליקס, עצי פרי = יהודה פליקס, עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד.
פליקס, שביעית = יהודה פליקס, פירוש וביאור לירושלמי שביעית², א–ב, ירושלים תשס"א.
פרידמן, לתלמודם = שמא יהודה פרידמן, לתלמודם של תנאים: אסופת מחקרים מתודולוגיים ועיוניים, ירושלים תשע"ג.

פרידמן, סוגיות = שמא יהודה פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה, הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע.
פרידמן, פרק האשה רבה = שמא יהודה פרידמן, 'פרק האשה רבה בבבלי בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', מחקרים ומסורות א (בעריכת ח"י דימיטרובסקי), ניו-יורק תשל"ח, עמ' 275–441.

פרנקל, מבוא = זכריה פרנקל, מבוא הירושלמי, ברעסלויא תר"ל, ד"צ ירושלים תשכ"ז.
קוטשר, מחקרים = יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית (בעריכת ז' בן חיים ועמיתים), ירושלים תשל"ז.

קיסטר, אחור וקדם = אחור וקדם: המשכיות וצמיחה של מסורות בין ספרות בית שני לספרות חז"ל, ירושלים תשפ"ד.

קיפרווסר, קה"ר = ראובן קיפרווסר (מהדיר), מדרשי קהלת: קהלת רבה ז–יב: קהלת זוטא ז–ט: מהדורה ביקורתית על פי כתבי יד וקטעי גניזה: עם מבוא, מסורת המדרש, חילופי נוסח ופירוש, ירושלים תשפ"א.

קרצ'מר-רזיאל, סתם התלמוד = יואל קרצ'מר-רזיאל, סתם התלמוד כתופעה התפתחותית: סוגיות הפתיחה למסכת נדרים בירושלמי ובבבלי, תרביץ פו (תשע"ט), עמ' 611–661.

רבינוביץ, מדרש הגדול = צבי מאיר רבינוביץ (מהדיר), **מדרש הגדול: על חמשה חומשי תורה, ספר במדבר**, חיברו דוד ב"ר עמרם העדני, ירושלים תשכ"ז.

J. Rubenstein, 'Some Structural Patterns of Yerushalmi = תבניות ספרותיות = *The Talmud Yerushalmi and the Greco-Roman culture*, 3, Tübingen 2002, pp. 303-314.

רוזנברג, כיפורים = יהושע רוזנברג, **משנה "כיפורים" – מהדורה ביקורתית בצרוף מבוא, עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה.

רבינוביץ, תורת = זאב וולף רבינוביץ, **שערי תורת ארץ ישראל: כולל פירושים, הערות והגהות על הירושלמי**, ירושלים ת"ש.

רוזנטל, עיונים = אליעזר שמשון רוזנטל, **עיונים בספרות התלמוד**, א-ב, ירושלים תשפ"א.
רוזנטל, חילופי נוסח = דוד רוזנטל, 'על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא', **ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם העתיק** (בעריכת י" זקוביץ וא' רופא), ירושלים תשמ"ג, עמ' 395–416.

רוזנטל וליברמן, ירושלמי נזיקין = אליעזר שמשון רוזנטל (מהדיר), **ירושלמי נזיקין יוצא לאור על פי כתב יד אסקוריאל בצירוף מבוא**², הוסיף מבוא ופירוש שאול ליברמן, ירושלים תשס"ח.
רטנר, אצו"י = בער רטנר, **אהבת ציון וירושלים**, א. ברכות; ב. כלאים, מעשרות ושביעית; ג. פאה, דמאי, מעשר שני, ערלה ובכורים; ה. שבת; ו. שקלים, חגיגה ומועד קטן; ז. יומא; ח. ביצה ותענית; ט. ראש השנה וסוכה; י. מגילה ופסחים, ד"צ ירושלים תשכ"ז.
ריינר, רבנו תם = אברהם (רמי) ריינר, **רבנו תם: פרשנות, הלכה, פולמוס**, רמת גן תשפ"א.
שורץ, תורת הקדושה = ברוך יהודה שורץ, **תורת הקדושה: עיונים בחוקה הכוהנית שבתורה**, ירושלים תשנ"ט.

שפיגל, הגהות = יעקב ש' שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים**, רמת גן תשנ"ו.
שפיגל, כתיבה והעתקה = יעקב ש' שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה**, רמת גן תשס"ה.

P. Schäfer (ed.), *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, I-III, Tübingen 1998–2002. = שפר, התלמוד הירושלמי

D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan 1984. = שפרבר, מילון

שפרבר, נתיבות = דניאל שפרבר, **נתיבות פסיקה: כלים וגישה לפוסק ההלכה** (בעריכת י' שורק), ירושלים תשס"ח.

שפרבר, תרבות = דניאל שפרבר, **תרבות חומרית בארץ ישראל בימי התלמוד**, א-ב, ירושלים תשנ"ד–תשס"ו.

שרביט, פרקי מחקר = שמעון שרביט, **פרקי מחקר בלשון חכמים**, ירושלים תשס"ח.
תבורי ועצמון, אס"ר = יוסף תבורי וארנון עצמון (מהדירים), **מדרש אסתר רבה**, ירושלים תשע"ד.
תא-שמע, מחקרים = ישראל מ' תא-שמע, **כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים**, ד, ירושלים תש"ע.

תבורי, מועדי ישראל = יוסף תבורי, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**³, ירושלים תש"ס.